

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju

Ivana Lučića 3

Tin Pogledić

**Uprava rudnika u rimskoj provinciji Dalmaciji prema
epigrafskim spomenicima**

Diplomski rad

Mentor:

dr. sc. Dino Demicheli, docent

Zagreb, rujan 2018.

1. Uvod	3
2. Rudarski sustav i tehnike	6
2.1. Pravno-ekonomski aspekti rudarskog sustava	6
2.2. Upravni poslovi u rudarstvu	8
3. Rudarstvo u Iliriku	9
4. Struktura rudarstva u rimskoj provinciji Dalmaciji	11
5. Eksploatacija zlata u rimskoj provinciji Dalmaciji	14
5. 1. Središta eksploatacije zlata u rimskoj provinciji Dalmaciji	17
5. 2. Rudnici zlata u rimskoj provinciji Dalmaciji za vrijeme kasne antike	18
6. Eksploatacija srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji (<i>Argentariae Delmaticae</i>)	21
6. 1. Rudnici srebra (<i>argentariae</i>) rimske provincije Dalmacije	22
6. 2. Argentaria	23
6. 3. Eksploatacija srebra na području gornjeg Podrinja	25
6. 4. Eksploatacija srebra na jugoistoku rimske provincije Dalmacije	26
6. 5. Uprava rudnika srebra	27
7. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici (<i>metalla Pannonicorum et Dalmaticorum</i>)	29
7. 1. Uprava ujedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika (<i>Procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum</i>)	29
7. 2. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici srebra (<i>argentariae Pannoniarum et Dalmatiarum</i>)	31
7. 3. Upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika srebra (<i>Procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum</i>)	32
7. 4. Razdoblje nakon vladavine cara Karakale	33
7. 5. Sitni zakupnici (koloni)	35
7. 6. Ilirički upravitelj	36
7. 7. Posljednji carski upravitelji rudnika srebra (<i>Procuratores argentariarum</i>)	36
8. Eksploatacija olova u rimskoj provinciji Dalmaciji	38
9. Panonsko-dalmatinski rudnici željeza (<i>metalla Pannonicorum et Dalmaticorum</i>)	43
9. 1. Uprava panonsko-dalmatinskih rudnika željeza	44

9. 2. Eksploatacija željeza u rimskoj provinciji Dalmaciji (<i>ferrariae Delmaticae</i>)	45
9. 3. Janjsko-plivsko rudarsko područje	46
9. 4. Eksploatacija željeza na području srednje Bosne	48
10. Rudnici na graničnom području provincije Dalmacije i provincije Panonije	51
10. 1. Područje rijeke Japre	52
10. 2. Područje rijeke Sane	54
10. 3. Područje Briševa	57
10. 4. Područje Starog Majdana	57
11. Rudarstvo i religija	62
12. Zaključak	64
13. Popis kratica	67
14. Popis slika	68
15. Popis izvora	86
16. Popis literature	87
17. Sažetak i ključne riječi	92
18. Abstract & key words	93

1. Uvod

Rudarstvo (sl. 1) je za vrijeme rimske vladavine na području tadašnje rimske provincije Dalmacije bilo jedna od ključnih gospodarskih grana, kao što je bilo i tijekom gotovo čitavog perioda rimske dominacije. Arheološka istraživanja na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije nisu se provodila ni u približnoj mjeri kao što su se provodila ona na području današnje Španjolske, gdje su obavljena detaljna istraživanja rudnika i kamenoloma.

Arheološka istraživanja na rudarski aktivnim područjima pokušavaju pronaći odgovore na nekoliko ključnih pitanja. Prvo od pitanja odnosi se na definiranje okolišnih ograničenja i izazova koji su otežavali organizaciju rudarskog procesa. Ovo pitanje sa sobom povlači i pitanje identifikacije ključnih ljudi, odnosno ključnih funkcija koje su činile strukturu carske organizacije rudarskih poslova. Uz ovo pitanje otvara se još nekoliko potpitanja, od kojih je svakako najvažnije ono koje se odnosi na raspodjelu poslovnih obaveza i odgovornosti koje je svaka rudarska funkcija nosila sa sobom. Osim odgovora na ova pitanja, bitno je pronaći odgovor i na to kako su se obnašatelji tih upravnih funkcija nosili s izazovima koji su postavljeni pred njih, odnosno koja rješenja su pronalazili kako bi riješili te izazove. Bitno je vidjeti i koliki stupanj odgovornosti su visoke funkcije rudarske uprave imale u širem kontekstu gospodarske slike rimskog društva, odnosno na kojem stupnju hijerarhijske ljestvice su se nalazili ljudi koji su obnašali te funkcije.

Ovaj rad neće se fokusirati isključivo na odgovore na ta pitanja, budući da još uvijek nije moguće u potpunosti dati jasne i precizne odgovore na sva ta pitanja. Što se tiče odgovora na spomenuta pitanja u pojedinim provincijama, ne samo da nije moguće dati potpune odgovore na neka od tih pitanja, već je u pojedinim slučajevima nemoguće definirati i djelomične odgovore. S obzirom na to da je fokus ovog rada na rimskoj provinciji Dalmaciji, odgovori će se odnositi prvenstveno i gotovo isključivo na stanje rudarstva te provincije. Nadalje, pažnja ovog rada bit će usmjerena i prema područjima rimske rudarske aktivnosti u rimskoj provinciji Dalmaciji, odnosno fokus će biti usmjeren na to da se što detaljnije obrade pitanja smještaja, etničke i upravne strukture

rudarskih naselja, ali i definiranje značaja koje su rudnici imali na uža i šira područja svog djelovanja.

S obzirom na to da se od 2. st. poslije Krista sve rjeđe nalaze zapisi koji upućuju na razvoj, odnosno pravac kojim je rudarstvo koračalo naprijed, a k tome niti rimski rudarski zakoni nisu ostali zapisani, kao najbolji izvor za proučavanje ovog aspekta rimskog gospodarstva ističu se arheološki nalazi s rudarskih područja. Glavnu ulogu u razrješenju nedoumica imaju numizmatika i epigrafika, kojoj će u ovome radu biti posvećena najveća pažnja.¹

Kao primarno pitanje vezano uz upravu rudarskog sustava u rimskoj provinciji Dalmaciji otvara se pitanje identiteta obnašatelja najviših upravnih funkcija. Osim otkrivanja identiteta upravitelja rudnika ili rudarskog područja, bitno je spomenuti i vrijeme u kojem je pojedina osoba obnašala tu funkciju. Naime, precizna datacija otvara mogućnost stvaranja kronološke slike, uz pomoć koje je moguće odrediti koliko je rudarstvo bilo bitna gospodarska grana za stabilno održavanje moći i stabilnosti Carstva. Kronološka slika također može odgovoriti na pitanje koliko je velika bila odgovornost koju su imali ljudi koji su obnašali vrhovne službe u rudarstvu. Nadalje, bitno je spomenuti i tko su bile osobe koje su obnašale niže upravne funkcije u rudarstvu, ali ne treba zanemariti niti ljude koji su obnašali fizičke poslove, budući da bez njih ne bi ni bilo potrebe da se formira uprava koja bi se brinula oko toga da se cijeli rudarski proces obavlja i održava bez većih problema.

Ovaj rad dotaknut će se i najvažnijih rudarskih područja koja su se nalazila na teritoriju nekadašnje rimske provincije Dalmacije. Naime, kako bi se što bolje percipirala važnost koju su imali ljudi koji su obnašali najviše funkcije rudarske uprave, bitno je dočarati koliko su određena rudarska područja bila bitna za Carstvo. Uz to treba spomenuti kojom rudom su bila bogata rudarska područja u rimskoj provinciji Dalmaciji, kao i važnost koju su za Carstvo imale pojedine vrste ruda s ovoga područja kroz različita desetljeća ili stoljeća. Nadalje, u ovom radu spomenut će se i uloga koju je

¹ I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Arheološki radovi i rasprave VIII-IX, Zagreb 1982, 91-92. Dalje u tekstu: Bojanovski 1982.

religija imala za žitelje i radnike rudarskih krajeva, a sadržavat će i kratak uvid u etničku pozadinu ljudi koji su obitavali i radili na rudarskim područjima.

2. Rudarski sustav i tehnike

Kako bi čitav rudarski proces funkcionirao bez greške, bilo je potrebno uložiti puno truda i vremena. Ljudi koji su bili zaduženi za organizaciju rudarskog sustava na određenom području morali su se suočiti s brojnim izazovima, koji su bili geološke, tehnološke, topografske i geografske naravi. Rudarski sustav bio je najbliži srodnoj mu gospodarskoj grani, odnosno sustavu upravljanja kamenolomima, ali je i među ova dva sustava bilo razlika, pa upravitelji rudnika nisu mogli jednostavno preslikati sustav koji je koristila lokalna uprava kamenoloma. Sličnost ova dva sustava očitavala se iz toga da su naseljavali radnike u relativnu blizinu mjesta eksploatacije, a imali su i gotovo identičan sustav opskrbe i zaštite radnika. Razlika između rudarskog i kamenolomskog sustava pronalazi se u različitom pristupu ophođenja s logističkim i tehnološkim problemima, ovisno o tehnici eksploatacije koju je bilo nužno koristiti na određenom području.²

2.1. Pravno-ekonomski aspekti rudarskog sustava

S obzirom na to da se na rudarskim područjima često pronalaze *nummi metallorum*, odnosno rudnički novac, može se zaključiti da su ta područja imala zaseban novčani sustav, odnosno zasebnu ekonomiju. Naime, rudarska područja karakterizirao je brz ekonomski rast, pa je tamo bila potrebna i konstantna distribucija veće kvantitete novca. Na ovom području novac je cirkulirao dosta brzim tempom, budući da se koristio za zapošljavanje fizičkih radnika, nabavu zaliha drva i alata za rudnike, za plaćanje poreza i drugih nameta, za plaćanje usluga frizera i postolara, te za dobivanje prava na korištenje kupališta. Za većinu ovih usluga koristio se novac niže vrijednosti, pa je proizvodnja vlastite serije novca rudarskim središtima omogućila bolju kontrolu novca,

² A.M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford 2010, 46. Dalje u tekstu: Hirt 2010.

ali i otežala cirkulaciju krivotvorenog novca. Iako je ovaj novac proizvođen prvenstveno za rudarska područja, njegova uporaba bila je dopuštena i u ostatku Carstva.³

Rude nađene na privatnom posjedu bile su privatno vlasništvo, budući da je vlasnik određenog zemljišta bio vlasnik i svega što se nalazilo ispod površine tog zemljišta, kao i zračnog prostora koji je prolazio tim zemljištem. Privatno područje nije moglo biti eksploatirano bez suglasnosti vlasnika, pa čak niti ako se ta eksploatacija trebala vršiti u ime aktualnog cara. No, postojali su i određeni uvjeti i ograničenja. Primjerice, privatni vlasnik nije smio prodavati rudu barbarima, ali nije snosio odgovornost ukoliko je njegov rob na ilegalan način eksploatirao rudu bez njegovog odobrenja.⁴ Pravo vlasništva nije bilo ograničeno na muškarce ili pojedince, budući da su i municipaliteti mogli biti vlasnici rudonosnog područja.⁵

Budući da rimska vojska nije smjela djelovati na način koji bi bio od koristi privatnim građanima ili caru, jasno je da su rudarska područja na kojima je vojska bila prisutna bila javno vlasništvo, odnosno bila su u posjedu Carstva. Vojska je na ovome području bila zadužena i za sigurnost rudarskog područja, ali i kako bi pazili na *damnati in metallum*, odnosno ljude osuđene na rad u rudnicima.⁶ Iako su nakon osude njihova zemljišta postajala carsko vlasništvo, osuđenici nisu bili robovi ili vlasništvo Carstva, već su bili *servi poenae*, odnosno “robovi kazne”. Naime, *servi poenae* bili su osuđeni na doživotni rad bez mogućnosti ponovnog zadobivanja statusa slobodnog građanina.⁷

S obzirom na fiskalnu i pravnu strukturu rudarskih područja, može se zaključiti da Carstvo ništa nije htjelo prepustiti slučaju, već je prije svega bilo potrebno postaviti temelje koji bi omogućili efikasno i glatko odvijanje cijelog rudarskog procesa, ali i omogućiti dostojan život ljudima koji su živjeli na tom području. Ne bi trebala postojati sumnja oko toga da je priljev doseljenika bio veći što su uvjeti za život na pojedinom rudarskom području postajali bolji.

³ Hirt 2010, 64-66.

⁴ *Ibid.*, 85-87.

⁵ *Ibid.*, 88-89.

⁶ J. M. Blázquez Martínez, *Administración de las minas en época romana. Su evolución*, Alicante 2005, 126.

⁷ Hirt 2010, 95-97.

2.2. Upravni poslovi u rudarstvu

Funkciju prokuratora, odnosno upravitelja rudarskih središta u pravilu su obnašali carski oslobođenici, koji su bili pod nadzorom provincijskog i financijskog namjesnika. S druge strane, funkciju prokuratora koji su upravljali zasebnim *metalla*, odnosno specifičnim rudnicima (*argentariae*, *ferrariae*) obnašali su Rimljani koji su pripadali viteškom staležu.⁸

Prokurator koji su bili na čelu rudarske uprave u pravilu tu funkciju nisu obnašali dugoročno, pa su niži službenici igrali važnu ulogu u održavanju reda i neometanom funkcioniranju rudarskog područja. Za razliku od upravitelja, niži službenici u pravilu su bili zaposleni tijekom znatno dužeg perioda.⁹

Osim prokuratora, na rudarskim područjima imamo spomen brojnih drugih zanimanja. *Vilicus*, *tabularius*, *adiutor tabulariorum*, *ab instrumentis tabularius*, *a commentariis*, *dispensator*, *librarius*, *aedituus* zanimanja su koja su potvrđena na rudarskim područjima.¹⁰ Gotovo sva ova zanimanja obnašali su robovi ili ljudi koje je oslobodila *familia Caesaris*. Jedina iznimka su *librarii*. Naime, ovu funkciju obnašalo je vojno osoblje.¹¹

⁸ A. Škegro, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Opuscula Archaeologica 22, Zagreb 1998, 89. Dalje u tekstu: Škegro 1998.

⁹ Hirt 2010., 251.

¹⁰ H. Noeske, *Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit*, Bonner Jahrbücher 177, Bonn 1977, 306 - 312.

¹¹ Hirt 2010, 252-257.

3. Rudarstvo u Iliriku

S obzirom na to da je područje Ilirika bilo od strateškog značaja ne samo zbog svoje lokacije, već i zbog svojih prirodnih bogatstava, interes Rimljana za ovo područje bio je iznimno velik.¹² Rudarstvo je bilo važna gospodarska grana za Rimsko Carstvo, što se može očitovati i iz činjenice da je strukturalni izgled rudarskog sustava bio iznimno precizno i detaljno razrađen. Na području Ilirika, gdje spada i rimska provincija Dalmacija, rimski sustav organizacije kontinuirano je funkcionirao od otprilike 100. do 400. godine poslije Krista. S obzirom na to da se radi o periodu od tri stoljeća, brojne reforme doticale su se ovog sustava, pa se on putem većih ili manjih promjena prilagođavao novim vremenima i okolnostima. Političke zakulisne radnje i ekonomski uvjeti često su bili razlog provođenja reformi rudarskog sustava.¹³

Rimski carski sustav organizacije rudarstva koristio je tri osnovna pojma, odnosno *vicus/vici metalli*, *metallum/metalla* i *territorium metalli*. Osim službenih pojmova, u praksi su često korištene kratice, pa su tako najčešće u uporabi bili pojmovi *vicus*, *metallum* i *territorium*. Osim spomenutih naziva, uobičajena je bila i razlika između naziva za jedan veliki rudnik sa svojim okolnim teritorijem i naziva za skup od nekoliko manjih rudnika na području čitave provincije ili na području rudom bogatog dijela provincije. Naziv za prvašnji bio je *metalla*, a za potonji *metalli*. Naziv za rudarske postaje, odnosno rudarska središta bio je *vici metallorum*, odnosno *vici*. Ovo su prvenstveno bila administrativna, ekonomska i industrijska središta, u kojima je obitavala i vojska. No, postoji i drugi tip naselja, odnosno *vici peregrinorum*. U ovom slučaju radi se o naselju u kojem su živjeli brojni peregrini koji su radili u rudnicima. Dio ovakvih naselja s vremenom je dobivao status municipija.¹⁴

¹² E. Pašalić, *Production of Roman Mines and Iron-Works in West Bosnia*, Archaeologia Jugoslavica 6, Beograd 1965, 81. Dalje u tekstu: Pašalić 1965.

¹³ S. Dušanić, *Roman mining in Illyricum: historical aspects*, u: Gianpaolo Urso (ur.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003*, Pisa 2004, 248. Dalje u tekstu: Dušanić 2004.

¹⁴ Dušanić 2004, 249.

Rudarstvo u Iliriku bilo je poznato po specifičnim karakteristikama, među koje spadaju centralizacija, specijalne serije novca kovane posebno za rudarsko područje, velika podrška od strane Carstva te visoko rangirani carski službenici koji su radili u rudarskoj upravi.¹⁵

Rudarstvo i metalurgija su kroz prva dva stoljeća nakon osnutka Rimskog Carstva prošla kroz nekoliko različitih etapa razvoja. Reforme gospodarskih grana nisu bile neuobičajene, pa tako možemo izdvojiti nekoliko ključnih etapa razvoja ove gospodarske grane. Prvotno su rudnicima i talionicama upravljala zakupnička društva (*societates publicanorum*), pa s vremenom i pojedinačni zakupnici (*conductores*), a u glavnoj etapi na čelu su bili državni upravitelji rudnika i talionica (*procuratores metallorum*).¹⁶

¹⁵ Dušanić 2004, 265.

¹⁶ Bojanovski 1982, 90.

4. Struktura rudarstva u rimskoj provinciji Dalmaciji

Rudnici u rimskoj provinciji Dalmaciji strukturalno su bili podijeljeni u četiri teritorijalne jedinice. Tako je područje znano kao *ferrariae Dalmaticae* bilo smješteno na sjeverozapadu provincije. Ovi rudnici željeza su svojevremeno bili pod istom upravom kao i panonski rudnici željeza. Administrativno središte *ferrariae Dalmaticae* vjerojatno je bilo smješteno u *municipium Salvium*.¹⁷ Druga teritorijalna jedinica bila je rudarska zona smještena u srednjoj Bosni. Ova zona primarno je bila zadužena za eksploataciju zlata, ali eksploatirale su se i ostale rude (srebro, olovo, željezo). Središte, odnosno *vicus*, ove zone vjerojatno se nalazio u *Ad Matricem*, naselju koje se može locirati na područje u blizini današnjeg Gornjeg Vakufa. Treća teritorijalna jedinica bila je *argentariae Dalmaticae*. Radi se o području oko mjesta *Argentaria* i *Domavia*. Ova zona bila je bogata srebrom i olovom, pa je zbog velike količine ruda koje su eksploatirane na ovome području peregrinsko naselje *Domavia* pretvoreno u grad kako bi se lakše nadziralo poslovanje lokalnih rudnika. Posljednja, odnosno četvrta teritorijalna jedinica nalazila se na jugozapadu provincije. Radi se o području Brskova, koje je bilo bogato zlatonosnim srebrom, srebrom i olovom, te područjima Čadinje, Olova i Šuplje Stijene, koja su bila bogata srebrnom i olovnom rudom.¹⁸ Urbano središte ove teritorijalne jedinice moglo bi se smjestiti u *municipium S(plonum?)*, odnosno Komin kod Pljevalja, dok bi se jedno od administrativnih središta moglo locirati u Kolovrat blizu Čadinja.¹⁹ Najvažniji rudnici na teritoriju rimske provincije Dalmacije bili su smješteni na području današnje Bosne, na što upućuju brojni nalazi pronađeni na tom području.²⁰

Rudnici zlata i rudnici srebra u pravilu su bili pod nadzorom carskih upravitelja, ali su ponekad davani u zakup. No, rudnici zlata i srebra zakupljivani su isključivo od strane malih zakupnika, za razliku od rudnika željeza koji su često bili davani u zakup

¹⁷ Dušanić 2004, 253-254.

¹⁸ *Ibid.*, 254.

¹⁹ *Ibid.*, 255.

²⁰ Pašalić 1965, 81.

velikim zakupnicima. No, zakupnicima nisu u potpunosti bile odriježene ruke, već su za određenu dozu nadzora u rudnicima željeza bili zaduženi konduktori. Potvrdu činjenice da je Carstvo imalo potrebu za konstantnim i detaljnim nadzorom rudnika i rudarske uprave dobivamo iz prisutnosti brojnih članova iz *familia Caesaris* na području *territoria metallorum*.²¹

Za uspostavu kvalitetne suradnje između zajednica lokalnih radnika i rimskih gradova zaduženi su bili *principes municipii*. Kako bi to postigli, morali su posezati za promoviranjem rudarske i metalurške djelatnosti. Iako je vojska nerijetko bila prisutna na rudarskom području, dio peregrinskih rudarskih radnika i *damnati ad metalla* često je znao prosvjedovati, pa čak se i priključivati racijama koje su barbari vršili na području *territoria metallorum*.²²

Prokuratori su prvotno bili carski oslobođenici, a krajem 2. st. poslije Krista tu su funkciju obnašali vitezovi. Ljudi od povjerenja prokuratorima su bili *vilici*, koji su u rudarskim područjima često bili podređeni isključivo prokuratorima.²³

Carski prokurator, koji je upravljao rudarskim područjem, koje možemo opisati i kao fiskalnu zonu, bio je ovisan o volji provincijskog namjesnika ili prokuratora za financije, budući da je cjelokupno gospodarstvo provincije, pa samim time i rudarstvo, ovisilo o distribuciji novca koji su u optjecaj puštali provincijski namjesnik ili prokurator za financije. Na to nam ukazuju *nummi metallorum*, na čijem reversu je to i zapisano. U određenom trenutku, zaključno s Domicijanovom vladavinom (81. - 96.), dio poslova vezanih uz dalmatinske, odnosno iliričke rudnike u cjelini, premješten je u središnji ured u Rimu.²⁴

Ljudi koji su iskopavali rudu i ljevači bili su u nezavidnoj poziciji, budući da je njihov posao sa sobom nosio brojne poteškoće i opasnosti. S obzirom na to da se radilo o izričito praznovjernoj populaciji, brojne strahove su vukli iz religijskih uvjerenja. Etničko podrijetlo kopača i ljevača nije igralo značajnu ulogu, pa su tako bili prisutne različite varijante istih ili sličnih božanstava. Najpopularnija božanstva rudarskih

²¹ Dušanić 2004, 261-262.

²² *Ibid.*, 262.

²³ *Ibid.*, 263.

²⁴ *Ibid.*, 263-264.

područja mogu se svrstati u tri kategorije. Radi se o božanstvima prirode, božanstvima podzemlja i božanstvima vezanim uz zanimanja koja su ovi ljudi obnašali.²⁵

Cijeli rudarsko-metalurški proces započinjao bi kopanjem i eksploatacijom sirove rude, nakon čega bi uslijedilo prvo pročišćavanje rude u pećima. Proces pročišćavanja ponovio bi se nekoliko puta, a zatim bi uslijedilo konačno izvlačenje željeza iz sirove rude, koje bi se zatim prosljedilo na taljenje. Nakon taljenja bi se proizvodili ingoti, a u kovačnicama bi se kovali konačni produkti.²⁶

²⁵ Dušanić 2004, 264.

²⁶ Pašalić 1965, 83.

5. Eksploatacija zlata u rimskoj provinciji Dalmaciji

Rimska provincija Dalmacija imala je nekoliko rudarskih zona na kojima se rudarilo zlato. U središnjoj Bosni, koja je bila unutarnji dio provincije Dalmacije, zlato koje se rudarilo uglavnom je bilo u čistom stanju, dok su rijetki bili slučajevi kada je bila prisutna kombinacija zlata i srebra ili sumpornih metala. Rimska eksploatacija zlata počela je ubrzo nakon što su slomili ilirsko-panonski ustanak 8./9. godine poslije Krista. Rimski pisci nam govore o eksploataciji u vremenskom periodu koji se rastezao od početka 1. do početka 2. st. poslije Krista. Jedan od natpisa koji spominju člana uprave rudnika pojavljuje se na nadgrobnom natpisu²⁷ iz Salone iz vremena cara Trajana (98. -117.).²⁸

Eksploataciju zlata u provinciji Dalmaciji započeo je prvi namjesnik provincije Gaj Vibije Postum, koji je uposlio u ratu poraženo lokalno stanovništvo na iscrpljivanju zlatonosnih žila (*aurumque venis repurgare*²⁹). To potvrđuju stotine rudarskih okana koja su pronađena na planinama Vranici i Kobili. Na eksploataciji zlata na ovim planinama morao je raditi velik broj ljudi, budući da vremenski uvjeti boravak tamo omogućuju samo u razdoblju od kasnog proljeća do rane jeseni. Sukladno tome, izgledno je da su na tim poslovima bili zaposleni prvenstveno pripadnici lokalnih plemena koja su dugo pružala otpor Rimljanima, odnosno pripadnici Delmata, Mezeja, Pirusta i okolnih naroda. Mnogi pripadnici pokoreni plemena bili su osuđeni na najtežu kaznu koju je poznavao rimski narod, odnosno na prisilni rad u rudnicima do smrti osuđenika (*ad metalla*).³⁰ Prema riječima Plinija Starijeg (*HN XXXIII, 67*) (23. - 79.) u rimskoj se provinciji Dalmaciji tijekom izuzetno efikasnog dana rudarenja moglo iskopati i do 50 funti zlata i to gotovo na površini zemlje (*in summa tellure*). Bogatstvo dalmatinskih rudnika bilo je poznato u Carstvu, pa je tako i rimski pjesnik Publije

²⁷ CIL III 1997: *D(is) m(anibus) / Thaumasto / Aug(usti) conmen/tariesi aurari/arum Delm(a)tarum / felicissimus dis/pesator titu/lum p(osuit)*.

²⁸ A. Škegro, *Gospodarstvo Rimske Provincije Dalmacije*, Zagreb 1999, 39-40. Dalje u tekstu: Škegro 1999.

²⁹ Flor. *Epit.* II 25: *Sed Augustus perdomandos (sc. Delmatos) Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare*.

³⁰ Škegro 1999, 41.

Papinije Stacije (*Silv.* III, III, 89 - 95) (40. - 94.) uspoređivao dalmatinske rudnike s hispanskima, čija je godišnja eksploatacija zlata, prema riječima Plinija Starijeg (*HN* XXXIII, 78), znala dosegnuti i količinu od 20.000 funti. Krajem 1. st. poslije Krista imamo zapis pisca epigrama Marka Valerija Marcijala (*Epigr.* X, LXXVIII, 1-8) (40. - 102.) koji spominje izvjesnog Macera koji napušta Rim i odlazi u Salonu koja se nalazi u zlatonosnoj zemlji (*aurifera terra*) Dalmaciji. Moguće je da je spomenuti Macer bio carski legat provincije Dalmacije (*legatus Augusti pro praetore [---]cius Macer*), koji je tu dužnost obnašao između 92. i 100. godine poslije Krista.³¹ Potvrdu eksploatacije dalmatinskih rudnika zlata (*aurariae Delmatarum*) dobivamo i s jednog nadgrobnog spomenika iz vremena cara Trajana (98. - 117.). Radi se o spomeniku koji je podignut u čast čovjeku poznatom kao *Thaumastus* (sl. 2), koji je bio *commentariensi aurariarum Delmatarum*.³² Na spomenutom spomeniku još se pojavljuju i nazivi dvojice carskih službenika koji su bili zaposleni u rudnicima. Radi se o funkcijama komentarijenzu (*commentariesis*) i dispensatoru (*dispensator*), a oba čovjeka spomenuta na spomeniku bili su carski robovi (*familia Caesaris*), što nam potvrđuje da su dalmatinski rudnici zlata bili u nadležnosti carskog fiska.³³ Preciznu lokaciju dalmatinskih rudnika nam ne potvrđuju niti natpis iz Salone niti rimski pisci. Najpreciznija lokacija do koje se može doći na temelju tih izvora je da su dalmatinski rudnici bili smješteni negdje u dalmatinskom gorju.³⁴ Istraživanja koja se provode u svrhu lociranja dalmatinskih rudnika vode se još od 19. stoljeća, a generalno prihvaćena pretpostavka je da se za vrijeme Rimljana zlato crpilo iz srednjobosanskog rudarskog bazena, kao i iz lokalnih planina. Potvrdu te pretpostavke dobivamo iz većeg broja nalaza antičkih rudarskih okana pronađenih na području planina Vranice i Kobile. Osim sustavno raspoređenih okana, postoje i tragovi vodovodnog sustava s Vranice na području sela Batuške, kao i ostaci rimske keramike, novca, opeke i građevina koje ukazuju na postojanje antičkih naselja. Uzevši sve to u obzir, dolazimo do zaključka da nema sumnje da su na eksploataciji zlata u dalmatinskim brdima morali raditi Rimljani, kao i to da je posao

³¹ Škegro 1999, 42-43.

³² Bojanovski 1982, 92.

³³ CIL III 1997.

³⁴ Škegro 1999, 44.

obavljala povećana skupina ljudi.³⁵ Za vrijeme vladavine cara Domicijana (81. - 96.) zlato je bilo poznato pod nazivom *Dalmaticum metallum*, odnosno dalmatinska kovina. Razlog zbog kojeg se zlato nazivalo dalmatinskom kovinom leži u činjenici da su Rimljani svoje prvotne eksploatacije na području provincije Dalmacije vršili na području oko planine Vranice, koje je bogato zlatom.³⁶ U srednjoj Bosni zlato je također bilo eksploatirano u bazenima rijeka Lašve (sl. 3) i Bile, a svjedok tom podatku velik je broj prepranih gomila. Dvadesetak prepranih gomila susrećemo i na području između Turbeta i Travnika, dok su u Gornjim Slimenima nađeni ispiralište i rudarska okna, koja su rađena po uzoru na rimski zakon *Lex metallis Dicta*. Osim u Gornjim Slimenima, ispirališta su pronađena i u Biloj, kod Gačića južno od Viteza, kod Zabilja, Jardola, Sadovače i po brdima kod Šantića i Dubravica.³⁷ Najveći ostaci ispiranja zlata pronađeni su na području Lepenice (sl. 4) i Fojnice (sl. 5).³⁸ Radi se o mjestima gdje se zlato može naći u čistom stanju, ali i u spojevima s drugim rudama. Po središnjoj Bosni imamo još na desetine lokacija gdje se crpila zlatna ruda, a epigrafski izvori govore nam o prisustvu članova nekoliko poduzetničkih italjskih obitelji. Radi se o nalazima iz vremena ranog principata, a neke od spomenutih obitelji su *Baebia*, *Manlia* (sl. 6) i *Pontia*.³⁹

Bez obzira na činjenicu da većina pronađenih rudarskih okana na ovome području potječe iz vremena detaljno organizirane rimske eksploatacije, sigurno je da se zlato u ovim krajevima eksploatiralo i prije, ali i nakon vremena rimskog prisustva. Zbog svoje ekstremne važnosti, ovo područje je 19./20. godine poslije Krista povezano putem magistralne ceste s provincijskim središtem u Saloni. Spomenuta magistralna cesta je cesta koja je vodila do središta dezitijatske zemlje, odnosno do njihovog centra *Hedum*, koji se nalazio u Brezi. Izgradnju ove ceste (*Via a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum*⁴⁰) (sl. 7) pokrenuo je jedan od najaktivnijih carskih legata Dalmacije, Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*).⁴¹

³⁵ Škegro 1999, 45-46.

³⁶ Bojanovski 1982, 90.

³⁷ Škegro 1999, 47.

³⁸ V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLVII, Sarajevo 1935, 32.

³⁹ K. Misilo, *Rimski spomenici iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLVIII, Sarajevo 1936, 18-21. Dalje u tekstu: Misilo 1936.

⁴⁰ CIL III 3201.

⁴¹ Škegro 1999, 50-51.

5. 1. Središta eksploatacije zlata u rimskoj provinciji Dalmaciji

U Dalmaciji, kao uostalom i u svim drugim provincijama, središte uprave za rimske rudnike zlata nalazilo se u provincijalnom upravnom centru. S obzirom na to da je udaljenost ovih područja bila daleko od dosega glavnog državnog upravnog aparata, morala su biti otvarana regionalna upravna središta. U tim rudarskim upravnim središtima zlato se prikupljalo i primarno prerađivalo, ali se iz tog centra i angažirala radna snaga, budući da je eksploatacija zahtijevala česti priljev novih, prije svega lokalnih, radnika. Tako nam je poznat rudarski centar *Vipasca* koji se nalazio u Hispaniji i rudarski centar orijentiran na eksploataciju srebra *Domavia*, koji se nalazio u Dalmaciji. Što se tiče eksploatacije rudnog bazena na području Fojnice (sl. 8), Lepenice i Željeznice, on je bio pod upravom municipalnog naselja, koje se nalazilo na području današnje Višnjice kod Kiseljaka, a kojem danas ne znamo naziv. Ovaj rudarski upravni centar, u kojem je potvrđeno i prisustvo robovskog rada te kolona, imao je dobru povezanost s provincijalnim središtem Salonom. Na području Uskoplja i na planinama Kobili, Rosinju i Vranici je nad eksploatacijom zlata nadzor imala uprava iz naselja *Ad Matricem*, ukoliko je točna pretpostavka da je lokacija tog naselja bila u podnožju Vranice u Uskoplju. No, kako se da zaključiti i iz imena naselja koje označava mjesto angažiranja kolona u rudarstvu (*matrix*, *-cis* = popis, lista) izvjesno je da je postanak ovog mjesta potenciran zbog potrebe da se napravi lokalno upravno središte eksploatacije ruda na ovome području.⁴² Na zemljovidu *Tabula Peutingeriana*, gdje imamo popis svih glavnih rimskih komunikacija, *Ad Matricem* je lociran na magistralnoj cesti koja vodi od Salone prema dezitijatskom Hedu, na dionici od *Bistue vetus* do *Bistue nova*.⁴³ Važnost ovog područja potvrđuje i pronalazak pločice pečatnjaka od gorskog zlata, na kojoj je, najvjerojatnije, prikazan lik vojskovođe

⁴² Škegro 1999, 51-52.

⁴³ *Ibid.*, 52.

Germanika, koji je bio posinak cara Augusta (31. prije Krista - 14.), čime dolazimo do zaključka da je i carski dvor pokazivao veliko zanimanje za ovo područje.⁴⁴

5. 2. Rudnici zlata u rimskoj provinciji Dalmaciji za vrijeme kasne antike

Iz vremena nakon cara Trajana (98. -117.) o eksploataciji zlata na području rimske provincije Dalmacije nema podataka. Razlog se može pronaći u činjenici da je Trajan 103. i 105. godine poslije Krista vodio dva ratna pohoda u Dakiji. Naime, Dakija je bila zlatom izuzetno bogato područje, pa su Rimljani nakon njenog osvajanja tamo započeli vršiti sustavnu eksploataciju, koja je bila u nadležnosti upravnog aparata koji je bio smješten u Sarmizegetuzi.⁴⁵ Budući da se rudarsko središte *Alburnus Maior* prometnulo u najvažnije rudarsko središte Rimskog carstva, čime je najveći fokus eksploatacije ruda prebačen na Dakiju, ne samo da je važnost ostalih crpilišta zlata pala u drugi plan, nego se i dio iskusne radne snage selio s prijašnjih rudnih bazena na one u Dakiji.⁴⁶ Tako su iz Dalmacije na dačko područje poslani Pirusti, koji potječu s jugoistočnih krajeva provincije Dalmacije.⁴⁷ Sa središnjeg područja provincije Dalmacije odselio se velik broj pripadnika peregrinske zajednice Baridusta, Manijata, Ansa i Sardeata, a za vrijeme Septimija Severa i Delmata.⁴⁸ Kako bi im se olakšao proces tranzicije na novo područje, u Dakiji su osnivana naselja u koja su smješteni doseljenici peregrinskih zajednica s područja rimske provincije Dalmacije. Osnivana su brojna naselja, od kojih su neka dobivala eponimna imena po narodu koji je činio najveći dio stanovništva tog naselja. Primjerice, po peregrinskoj zajednici Baridustima nazvano je naselje *k(astellum) Baridustarum*. Baridusti su imali i *collegium kastelli*⁴⁹. Migracija se odvijala i u suprotnom smjeru, odnosno iz provincije Dakije u provinciju Dalmaciju, ali se tu

⁴⁴ K. Hörmann, *Zlatna plojka iz rimskog pečatnog prstena*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV, Sarajevo 1892, 236.

⁴⁵ Škegro 1999, 52.

⁴⁶ R. Ardevan, *Die Illyrier von Alburnus Maior: Herkunft und Status*, u: H. Heftner i K. Tomaschitz (ur.) *AD FONTES!*, Beč 2004, 593. Dalje u tekstu: Ardevan 2004.

⁴⁷ Ardevan 2004, 594.

⁴⁸ *Ibid.*, 593-594.

⁴⁹ *Ibid.*, 596.

prvenstveno radilo o građanima višeg staleža i veteranima rimske vojske.⁵⁰ Uzevši u obzir sve ove migracije, jasno je da je jačanjem eksploatacije dačkih rudnika slabila eksploatacija dalmatinskih rudnika. No, to ne znači da je proizvodnja u potpunosti obustavljena, već samo da se nije odvijala na istoj organizacijskoj i strukturalnoj razini kao u prethodnom stoljeću.⁵¹ U prilog tome nam govore i nalazi rimskog novca iz razdoblja od 1. do 4. st. poslije Krista, kao i pojačano prisustvo Italika i Istočnjaka na području današnje srednje Bosne. No, isto tako, moguće je da je fokus prebačen primarno na druge rude, budući da je eksploatacija željeza, posebno u 2. i 3. st. poslije Krista, bila iznimno snažna u rimskoj provinciji Dalmaciji, a i rudnici srebra (*argentariae*) su bili u pogonu. Isto tako nema podataka ni o eksploataciji vršenoj u rudnicima jugoistočne Dalmacije, iako su se i tamo nalazili antički rudnici.⁵² Dalmatinski, a s njima i mezijski rudnici, ponovno dobivaju na značaju nakon rimskog napuštanja Dakije 271. godine poslije Krista. U to vrijeme Rim je morao nadoknaditi pomanjkanje plemenitih metala, a kako bi riješili taj problem odlučili su dati u zakup rudišta plemenitih materijala. Zakupnici su proizvedene metale bili obvezni predati državi, a bio je na snazi porez i za ispiranje zlata. Ti porezi su se nedvojbeno provodili i u rimskoj provinciji Dalmaciji, kao što su i dalmatinska rudišta tijekom 5. st. poslije Krista davala svoj doprinos istočnorimskim carevima.⁵³ Začuđujući je podatak da je iznimno rijetka epigrafska građa koja se odnosi na dalmatinske rudnike zlata, budući da su ti rudnici stoljećima bili aktivni, a u jednom trenutku možda su bili i najprofitabilniji rudnici Carstva. No, što se cijelog upravnog aparata dalmatinskih rudnika zlata tiče, trenutno imamo spomen samo dvojice činovnika, od kojih su oba spomena nađena u Saloni.⁵⁴

⁵⁰ M. Zaninović, *Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia*, Opuscula Archaeologica 19, Zagreb 1995, 113-114. Dalje u tekstu: Zaninović 1995.

⁵¹ *Ibid.*, 53.

⁵² Škegro 1999, 54.

⁵³ *Ibid.*, 54-55.

⁵⁴ *Ibid.*, 55.

Prokurator	Niži činovnici	Broj natpisa	Lokacija	Datacija
?	<i>Thaumastus, Aug(usti), commentariens is aurariarum Delm(a)tarum</i>	CIL III 1997	Salona	Vrijeme cara Trajana (98. -117.)
?	[---][---], <i>dispesator</i>	CIL III 1997	Salona	Vrijeme cara Trajana (98. -117.)

Tablica 1 - Upravitelji rudnika zlata u rimskoj provinciji Dalmaciji i njihovi suradnici

6. Eksploatacija srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji

(Argentariae Delmaticae)

Glavni svjedok eksploatacije srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji su serije posebnih novčanih jedinica, poznatijih pod nazivom *nummi metallorum*. Ove novčane jedinice kovane su za vrijeme vladavine careva Trajana (98. -117.) i Hadrijana (117. - 138.). U 102./103. godinu poslije Krista datira se serija rudničkog novca koji je na aversu imao lik cara Trajana i legendu *[IMP] TRAIANO AVG GER DACICO P M TR P COS V P P*, dok se na reversu nalaze Moneta (*Aequitas*) i legenda *METALLI VLPIANI DELM*. Iduća serija novca datirana je otprilike desetak godina kasnije, odnosno u 111./112. godinu poslije Krista. Ova serija novca imala je identične likove kao i ona prethodna i istu legendu na reversu, no legenda na aversu je promijenjena u *IMP CAES TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P*.⁵⁵ Novac koji je pušten u optjecaj za potrebe dalmatinskih rudnika srebra je za vrijeme cara Hadrijana (117. - 138.) kovan u nekoliko serija. Prva serija imala je na aversu okrunjenu glavu božice Dijane okrenutu na desnu stranu, dok se na reversu nalazio jelen okrenut na lijevu stranu. Na aversu druge serije također se nalazi glava božice Dijane s frizuricom pundže, a revers je jednak reversu iz prve serije. Obje spomenute serije imale su legendu *METAL DELM* (*metalli Delmatici*) na reversu.⁵⁶

Točna lokacija eksploatacije srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji koja se odvijala za vrijeme cara Trajana (98. -117.) nije definirana. Ono što je poznato je to da se srebro u antici kopalo na sjeveroistočnim, jugoistočnim i središnjim prostorima provincije. Rudarska okna i ostali dijelovi rudarskog pogona iz antičkih vremena rasprostranjeni su diljem provincije, pa ih tako nalazimo u središnjem i gornjem Podrinju u istočnoj Bosni, na Kosmaju i Rudniku u zapadnoj Srbiji, na području Lima i Čehotine u Sandžaku, uz potok Pavlovac (nedaleko od njegova ušća u rijeku Fojnicu) i na području Kreševa.⁵⁷

⁵⁵ Škegro 1998, 92.

⁵⁶ *Ibid.*, 58-59.

⁵⁷ E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX, Sarajevo 1954, 54.

6. 1. Rudnici srebra (*argentariae*) rimske provincije Dalmacije

Rim je najveće količine srebra crpio iz rudnika lociranih u Britaniji, Galiji, Hispaniji, Iliriku i na Sardiniji. Nedvojbeno je da su velike količine srebra, pogotovo tijekom prva tri stoljeća postojanja Carstva, dostavljane iz rudnika koji su se nalazili u Iliriku. Što se samih ilirskih rudnika tiče, najveće količine srebra crpljene su iz rudnika oko Ulpijane u Dardaniji, oko Domavije (u središnjem Podrinju), s područja Kosmaja, kao i rudnika na planini Rudnik u jugozapadnoj Srbiji, te rudnicima s područja Lima i Čehotine u Sandžaku. No, početak eksploatacije srebrnih ruda u svim ovim područjima počeo je prije dolaska Rimljana, ali je cijeli proces, pogotovo na dalmatinsko-panonskim prostorima, intenziviran u vremenu između početka 1. i kraja 4. st. poslije Krista, a eksploatacija nekih rudnika nastavljena je i dugo nakon propasti Zapadnoga Rimskoga Carstva 476. godine poslije Krista.⁵⁸

Rudnici srebra na području rimske provincije Dalmacije postali su najvažniji rudnici provincije početkom 2. st. poslije Krista, kada se fokus s dalmatinskih rudnika zlata prebacuje na rudnike zlata u Karpatima. Također, krajem istog stoljeća, a pogotovo tijekom idućeg, rudnici srebra u drugim pokrajinama Carstva, primjerice, u Hispaniji bili su eksploatirani gotovo do iznemoglosti, pa je Carstvo moralo naći adekvatnu zamjenu kako bi se opskrbito dovoljnom količinom srebra. Kao najbolji kandidat za tu ulogu istaknuli su se rudnici srebra u provinciji Dalmaciji, pa se njihova eksploatacija intenzivirala u to vrijeme.⁵⁹

S obzirom na to da je većinu područja eksploatacije srebra, kako u Panoniji, tako i u Dalmaciji, nadzirao fisk, eksploataciju su organizirali i vodili carski upravitelji (*procuratores, procuratores Augusti*). Tridesete godine 2. st. poslije Krista bile su ključne za početak funkcioniranja uprave rudnika srebra po provincijalnom principu upravljanja rudnicima. Reformu rudarstva u Iliriku proveo je Marko Aurelije (161. - 180.), koji je sve dalmatinsko-panonske rudnike stavio pod ovlast jednog carskog

⁵⁸ Škegro 1999, 57.

⁵⁹ Bojanovski 1982, 93-94.

prokuratora (*procurator metallorum Pannonciorum et Dalmaticorum*). Korak dalje je s novom reformom otišao njegov sin i nasljednik Komod (180. - 192), koji je upravu dalmatinsko-panonskih rudnika srebra razdvojio od uprave rudnika željeza. Rudnici srebra su ovom reformom došli pod upravu carskih prokuratora (*procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*). Tijekom vladavine cara Septimija Severa (193. - 211.) rudnici srebra gube provincijalnu odrednicu, pa prokuratori dobivaju ili titulu upravitelja rudnika srebra (*procuratores argentariarum*) ili titulu carskih upravitelja (*procuratores Augusti*). Carski upravitelji su najčešće dolazili iz viteškog staleža, dok su niže službe rudarske uprave pripadale povjerljivim osobama, koje su najčešće bile ili carski robovi ili oslobođenici, odnosno pripadnici *familiae Caesaris*.⁶⁰

6. 2. *Argentaria*

Eksploatacija srebra na prostoru rimske provincije Dalmacije odvijala se usporedno s eksploatacijom ostalih metala, budući da se srebro često nalazi s metalima poput cinka, olova i pirita. Najbogatija nalazišta tih metala nalaze se na planinama Kvarc, Ludmer i Staroglavica između Drine i Jadra u istočnoj Bosni. Tona rude s ove lokacije sadrži otprilike 6% olova, 8% cinka i više od 100 grama srebra.⁶¹ Dolina rijeke Drine bogata je prirodnim dobrima, pa je interes za ovo područje postojao znatno prije dolaska Rimljana.⁶² Rudnici na prostoru Kvarc-Lisac, Guber-Alzlići-Vitlovac, Fojhar-Kutlići-Čumavići, Orlovina kod Čičevca, te Babca, Mihaljevića, Lipenovića, Brane, Miloljevića kod Bratunca i Lonjina zaslužni su za eksploataciju više od 800.000 tona rude. Ta ruda bila je dovoljna za proizvodnju više od 120 tona srebra i oko otprilike 50.000 tona olova.⁶³ Nadalje, na području Srebrenice u istočnoj Bosni, odnosno,

⁶⁰ Škegro 1999, 57-58.

⁶¹ M. Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, Tuzla 1960, 34-36. Dalje u tekstu: Ramović 1960.

⁶² I. Bojanovski, *Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I*, u: M. Čubrilo (ur.), *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla 1982, 137.

⁶³ Ramović 1960, 38-39.

preciznije rečeno, uz potok Čičevac, registrirano je više većih olovno-srebrnih šljacišta (sl. 9). Ni ovo područje nije iznimka što se tiče eksploatacije srebronosnog olova, budući da je i na ovom prostoru eksploatacija počela prije dolaska Rimljana, pa su tako ovo područje prethodno eksploatirali ilirsko-panonski i keltski rudari. Šire područje Srebrenice bilo je uključeno u sastav područja poznatog pod nazivom *Argentaria*.⁶⁴ Područje srednjeg Podrinja postalo je dio rimske eksploatacije srebra tijekom druge polovice 1. st. poslije Krista, a intenzivna eksploatacija započela je tijekom osmog desetljeća istog stoljeća, nakon što je smanjena kvantiteta metala koji su se crpili na području *Carthago Nova* u Hispaniji. Rudnici srebra na području između rijeka Drine i Jadrta u istočnoj Bosni bili su u nadležnosti rimskog Senata do 68./69. godine poslije Krista, a u sastav carskog fiska ušli su tijekom građanskog rata i Galbine vladavine (68. - 69.) ili tijekom vladavine cara Vespazijana (69. - 79.). Za dinastiju Flavijevaca ovi su rudnici bili od iznimnog interesa, budući da su rimski građani s područja eksploatacije srebra vidjeli porast stjecanja građanskog prava tijekom njihove vladavine.⁶⁵ Gotovo sva područja na kojima su se nalazili rudnici srebra u sjeveroistočnoj provinciji Dalmaciji ušla su u sastav novoutemeljenog *municipiuma Malvesatium*, koji je također utemeljen za vrijeme vladavine cara Vespazijana (69. - 79.). Na ovom području bio je prisutan i prokurator⁶⁶ za dalmatinske rudnike srebra (*procurator argentariarum Delmaticarum*), čija prisutnost se može datirati u razdoblje između 130. i 150. godine poslije Krista (sl. 10 i sl. 11). Potvrđena je i prisutnost jednog vilika (*vilicus*)⁶⁷, koji se može datirati u 3. st. poslije Krista.⁶⁸ U spomenutom municipiju, koji se nalazio na području Skelana na Drini, napravljena je i počasna baza za cara Antonina Pija.⁶⁹

Rudarske poslove su na ovom području vršili uglavnom lokalni ilirsko-panonski i keltski rudari, a, kao što je bila uobičajena praksa i kod većine ostalih rimskih rudnika u Iliriku, upravno-tehnološke aspekte obavljali su stručnjaci, koje su Rimljani pronalazili među ljudima koji nisu bili članovi lokalnih zajednica. Prisutni su bili brojni stranci iz

⁶⁴ Škegro 1999, 61-62.

⁶⁵ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 183-187. Dalje u tekstu: Bojanovski 1988.

⁶⁶ CIL III 12739; CIL III 12740.

⁶⁷ CIL III 8350.

⁶⁸ Škegro 1999, 63.

⁶⁹ Bojanovski 1982, 97.

uglednih italjskih obitelji (*Barbii, Caminii, Catilii, Papinii, Salvii, Tessii*). Osim stranaca italjskog porijekla, prisutni su bili i Grci, ali i pripadnici drugih naroda s istoka, pa ne treba čuditi što je uz uporabu latinskog jezika bila rasprostranjena i uporaba grčkog jezika.⁷⁰ Kako je vrijeme odmicalo, rudari koji su svoje podrijetlo vukli iz obalnog dijela provincije Dalmacije postajali su sve traženiji u Carstvu, pa su tako često odlazili i na rudnička područja izvan provincije Dalmacije, primjerice u Dardaniju.⁷¹ Pirusti i Baridusti bile su peregrinske zajednice koje su ostavila najviše traga, pogotovo u Dakiji. Naime, na području dačkog rudarskog središta *Alburnus Maior* ili u njegovoj neposrednoj blizini nalazilo se naselje *Vicus Pirustarum*, koje je i dobilo ime po Pirustima.⁷² Na području rudarskog središta *Alburnus Maior* nalaze se epigrafski izvori na kojima se nalazi spomen 65 ilirskih imena, a potencijalno se tom popisu može pripisati još 5 imena, za koja se ne može ustvrditi podrijetlo.⁷³ *Anduenna, Bato, Breucus, Dasas, Plares, Plator,, Scenobarbus, Sextus, Titus, Venetus* i *Verzo* samo su neka od brojnih ilirskih imena koja se pojavljuju na području rudarskog središta *Alburnus Maior*.⁷⁴

6. 3. Eksploatacija srebra na području gornjeg Podrinja

Gornje Podrinje je tijekom antike bilo u sastavu velikog carskog posjeda. Granice ovog područja mogu se na sjeverozapadu locirati oko Ustikoline kod Foče i do Goražda u istočnoj Bosni. Rimski rudnici na ovom su području bili prisutni u slijevu rijeke Kolumne, oko Ustikoline i oko Foče u istočnoj Bosni, dok su u Potpeći kod Foča pronađeni tragovi rimskih rudnika, topionica i šljačišta.⁷⁵ Intenzivna eksploatacija na

⁷⁰ Škegro 1999, 64.

⁷¹ S. Dušanić, *Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania*, *Starinar* XLV-XLVI, Beograd 1995, 30.

⁷² C. Daicoviciu, *Les "Castella Dalmatarum" de Dacie: Un aspect de la colonisation et de romanisation de la province de Dacie*, *Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne: Nouvelle série* II, Bukurešt 1958, 260-261.

⁷³ S. Mrozek, *Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie*, *Apulum* VII/1, Alba Iulia 1968, 313.

⁷⁴ D. Rendić-Miočević, *Dacico-Illyrica*, *Rad JAZU* XX, Zagreb 1981, 25-29.

⁷⁵ C. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXII, Sarajevo 1910, 203-207.

ovom području počela je za vrijeme cara Trajana (98. - 117.), a nastavila se i u vrijeme Marka Aurelija i Lucija Vera (161. - 169.). I ovdje su, kao i na području Srebrenice, u rudnicima bili zaposleni lokalni stanovnici, dok je strano stanovništvo bilo zaposleno na upravnim radnim mjestima.⁷⁶

6. 4. Eksploatacija srebra na jugoistoku rimske provincije Dalmacije

Na ovom području je prije dolaska Rimljana obitavalo stanovništvo koje je bilo vično rudarskom zanatu. Radi se o Pirustima, čiji je velik broj zbog njihove snažne rudarske tradicije preseljen na područja dačkih rudnika nakon što ju je Trajan osvojio.⁷⁷ Rimska eksploatacija ruda se na jugoistoku Dalmacije vršila na području Lima i Čehotine. Izgradnja prometnica između ova dva rudarska središta napravljena je u skladu s rimskom tradicijom, koja je zahtijevala kvalitetnu prometnu povezanost svih svojih važnih gospodarskih struktura. Oba ova rudarska područja bila su odlično povezana i s rudarskim središtem Domavijom.⁷⁸

Ovo područje obilovalo je brojnim metalima, a posebno se isticala količina olova, srebra, cinka i bakra. Početak eksploatacije i na ovom području može se datirati u predrimsko doba, čemu svjedoče i brojni prapovijesni tumuli. Dolaskom Rimljana, kako je to bilo uobičajeno na gotovo svakom rudarskom području na koje su došli, eksploatacija se intenzivirala. Najveća koncentracija rudnika nalazi se na području Pljevaljskog polja, na kojem se nalazi čak deset rudnika.⁷⁹

I na području Polimlja je dolaskom Rimljana intenzivirana eksploatacija već uspostavljenih lokalnih rudnika. Među ovim rudnicima svakako treba spomenuti rudnik na području Čadinja kod Prijepolja, koji je bio školski primjer rudnika koji su eksploatirali Pirusti. Na tom području pronađena je veća koncentracija antičkih rudarskih okana s popratnim alatom i sadržajem. Ovo je još jedna lokacija gdje

⁷⁶ Škegro 1998, 94.

⁷⁷ Zaninović 1995, 115.

⁷⁸ Škegro 1999, 66.

⁷⁹ Škegro 1998, 94.

nalazimo veći broj pripadnika *familiae Caesaris*, odnosno carskih oslobođenika. Ovaj podatak je sasvim očekivan, budući da se radi o području koje se nalazilo pod upravom carskog fiska. U Čadinju kod Prijepolja nalazili su se i glavni rimski metalurški pogoni, pa je razumljivo da je ovo područje zahvatila ubrzana urbanizacija. Glavni centar ove urbanizacije bilo je rimsko naselje koje se nalazilo u blizini Kolovrata kod Prijepolja, čija važnost je naglo skočila nakon sredine 2. st. poslije Krista.⁸⁰

Počeci eksploatacije srebra i ostalih ruda na području jugoistočne Dalmacije ne mogu se precizno datirati. No, s obzirom na to da je tijekom 2. st. poslije Krista naglo počeo rasti broj osoba s carskim gentilicijima, kao i broj prisutnih vojnih jedinica i velikog broja doseljenika italiskog porijekla (*Aemilii, Baberii, Caesii, Egnatii, Gavienii, Paconii, Pletorii, Statii*), bilo bi logično datirati početak eksploatacije pred kraj 1. st. poslije Krista. Po ustaljenoj šablوني, i ovdje su rudari bili pretežno lokalnog porijekla, dok su upravne pozicije držali Grci i pripadnici drugih istočnjačkih naroda.⁸¹

6. 5. Uprava rudnika srebra

Na jugoistoku Dalmacije potvrđeni su članovi uprave rudnika srebra na tri različite lokacije. Prije ujedinjenja uprave svih rudnika provincije koja se dogodila za vrijeme vladavine Marka Aurelija (161. -180.), uprava za rudnike srebra nalazila se na području Kolovrata kod Prijepolja u dolini Lima. Zanimanje koje je potvrđeno na ovom lokalitetu je viši rudarski činovnik, odnosno *argenti actor*. *Actores* su, kao i *procuratores*, upravljali velikim gospodarskim jedinicama, a kako je vrijeme prolazilo, tako je i njihova ovlast rasla, pa su najveće ovlasti imali tijekom kasne antike. Osim ovog zanimanja, na spomenutom lokalitetu pronađeni su i niži upravni činovnici. Radi se o arhivarima (*tabularii argentariarum*) i njihovim pomoćnicima (*auditores tabularii*). Iako se radi o nižim činovnicima, svi su bili osobe od povjerenja, budući da se radi o pripadnicima *familiae Caesaris*, među kojima je bilo i muškaraca i žena. Broj carskih oslobođenika prisutan na području rudnika srebra na jugoistoku provincije Dalmacije potvrđuje činjenicu da su rudnici bili u vlasništvu carskog fiska. Osim

⁸⁰ Škegro 1999, 66-67.

⁸¹ Škegro 1998, 95.

navedenih zanimanja, na području Kolovrata potvrđen je i vilik (*vilicus*).⁸² Radi se o polivalentnom zanimanju, budući da su ljudi koji su obnašali ovu funkciju mogli upravljati cijelim gospodarstvima ili obnašati funkcije u državnim službama. Nadalje, u važnim rudarskim područjima često su bili rukovoditelji metalurških pogona, dok su kod rudnika od manjeg značaja mogli rukovoditi i cjelokupnim rudarsko-metalurškim procesom.⁸³ U Polimlju je potvrđena još jedna titula, odnosno spominje se rimski vitez Tit Aurelije Saturnin (sl. 12), koji se datira u vrijeme vladavine Antonina Pija (138. -161). i Marka Aurelija (161. -180.).

Nadalje, u Polimlju je potvrđeno još nekoliko zanimanja koja su pripadala upravnim poslovima. U Bijelom Polju je tijekom vladavine cara Hadrijana (117. - 138) boravio *procurator* Sekst Elije Domicijan⁸⁴, dok je u Zatonu kod Bijelog Polja potvrđen jedan *actor*.⁸⁵ S obzirom na to da je na ovom području osim rudarstva bilo razvijeno i poljodjelstvo, nije jasno koje uloge su oni obnašali, budući da se ne zna u kojoj su gospodarskoj grani radili. I u Pljevljima u dolini Čehotine potvrđeno je prisutstvo upravitelja (*procurator*)⁸⁶ (sl. 13), za kojeg se također ne može sa sigurnošću reći u kojoj je gospodarskoj grani obnašao svoju dužnost, ali s obzirom na to da je na tom području dominantno bilo rudarstvo, može se zaključiti da je bio zaposlenik te gospodarske jedinice.⁸⁷

Na rudarskom području jugoistočnog dijela provincije Dalmacije, odnosno kroz dolinu Čehotine prolazila je cesta koja je povezivala *Epidaurum* na istočnoj jadranskoj obali s Dardanijom, koja je bila iznimno plodonosno područje za eksploataciju rude. Izgradnja ove ceste počela je za vrijeme vladavine provincijalnog namjesnika Publija Kornelija Dolabelle (14. - 20.). Ova prometnica se južno od Foče na Drini spajala s cestom koja je povezivala Sirmij i Epidaur.⁸⁸

⁸² Škegro 1999, 69; ILJug 1690.

⁸³ M. Sanader, *Vilicus - prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika*, *Opuscula Archaeologica* 19, Zagreb 1995, 101.

⁸⁴ ILJug 1817.

⁸⁵ ILJug 622.

⁸⁶ CIL III 6340.

⁸⁷ Škegro 1998, 96.

⁸⁸ Škegro 1999, 70.

7. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici (*metalla Pannonicorum et Dalmaticorum*)

Početkom vladavine cara Marka Aurelija (161. - 180.) provedena je reforma uprave iliričkog rudarstva. U sklopu te reforme u vremenskom periodu između 161. i 169. godine poslije Krista ujedinjeni su panonski i dalmatinski rudnici pod okrilje jedne uprave. Na čelno mjesto te uprave postavljen je upravitelj (*procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*), koji je imao rang centenarija ili ducenarija. To je bila viša funkcija nego što su ju, primjerice, obnašali upravitelji rudnika u Dakiji, koji su imali rang seksagenarija. (sl. 14)⁸⁹

Od 169. godine poslije Krista sigurnost eksploatacije metala na sjeveroistoku provincije Dalmacije osiguravale su novonastale kohorte. Radi se o *cohors I miliaria Delmatarum* i *cohors II miliaria Delmatarum*. Što se tiče unutarnje sigurnosti rudnika, prohodnosti komunikacija i sprječavanja krijumčarenja, za njih su se brinuli beneficijari iz postaja u Domaviji, Skelanima i municipiju *S[---]*.⁹⁰ Stupanj zaštite koji je bio prisutan na područjima eksploatacije ruda u provinciji Dalmaciji dodatni je dokaz tome da je značaj rudnika na području ove provincije bio bitan za carske financije, a pogotovo u vremenu vladavine Marka Aurelija (161. - 180.) i njegovih nasljednika.

7. 1. Uprava ujedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika (*Procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*)

Iz razdoblja tijekom kojeg su panonsko-dalmatinski rudnici pripadali istoj upravi, potvrđena su dvojica upravitelja, ali dodatna dva upravitelja također ispunjavaju gotovo sve kriterije, pa treba spomenuti i njih. Sjedište uprave nalazilo se u Domaviji, a u domeni te uprave bili su rudnici srebra oko Domavije, zatim ibarski, kosmajski,

⁸⁹ Škegro 1998, 96-97.

⁹⁰ Škegro 1999, 77.

polimski i rudnički rudnici, te rudnici u bazenu Čehotine. Osim ovlasti nad rudnicima srebra, ova uprava imala je ovlasti i nad rudnicima željeza.⁹¹

Od 161./162. godine poslije Krista upravitelj panonsko-dalmatinskih rudnika bio je vitez centenarij Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan⁹², uz čije ime se spominje titula *procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*.⁹³ S obzirom na svoju vojnu pozadinu, bio je idealan kandidat za obnašanje ove funkcije. Lucije Domicije Erot također je obnašao ovu službu, a za njega je potvrđeno⁹⁴ i da je tijekom obnašanja funkcije obitavao u Domaviji. Njemu blizak bio je vitez Marko Aurelije Rustik, koji je također boravio u Domaviji i pripadao visokom platnom razredu (*ducenarius*)⁹⁵. Zbog ovih činjenica moguće je da je i Rustik u određenom trenutku obnašao funkciju upravitelja. Još jedan potencijalni upravitelj bezimeni je visoki rimski dostojanstvenik iz Kamena kod Glamoča u zapadnoj Bosni. Dokaz koji govori u prilog tome je njegova odrednica *metallorum*, koju su osim njega nosili isključivo dvojica ranije spomenutih upravitelja panonsko-dalmatinskih rudnika, odnosno Kornelijan i Rustik.⁹⁶

Domavija je, kao što to i priliči upravnom središtu, obilovala upravnim zgradama. Poznate su nam jedna *curia* u kojoj su bili smješteni carski kipovi i počasni natpisi, te jedan *tribunal*. Osim tih zgrada, potvrđeno je da je Domavija imala i *macellum*, odnosno javni trg, ali i *balneum*, odnosno kupalište. Radi se o objektu s 45 prostorija, što upućuje na veliku važnost koju su terme imale u rudarskim područjima. U blizini terma nalazile su se topionice za proizvodnju srebra i olova, a u kojima su rađeni i finalni produkti poput sarkofaga i kipova.⁹⁷

Značaj Domavije vidi se i u naglom porastu broja stanovnika nakon što je postala rudarsko središte. Naime, Domavija je imala barem tri nekropole. Radi se o nekropolama Čadorište, Karaula i Veliki Plato, koje su bile u uporabi između druge polovice 1. st. poslije Krista i prve trećine 3. st. poslije Krista. S obzirom na to da se radi o nekropolama s incineracijom, sasvim je razumljivo da su se prestale koristiti u vrijeme

⁹¹ Škegro 1999, 77-78.

⁹² AE 1956, 123.

⁹³ Hirt 2010, 140.

⁹⁴ CIL III 12721; CIL III 8361.

⁹⁵ CIL III 12721; CIL III 8361.

⁹⁶ Škegro 1999, 78.

⁹⁷ *Ibid.*, 80.

kada spaljivanje više nije bilo poželjan način ukopa. Pretpostavlja se da je postojala i nekropola s inhumacijom, ali njena točna lokacija nije potvrđena. Vodeći kandidat za njenu lokaciju je područje uzduž ceste Gradina (*Domavia*) - Bjelovac na Drini. Ovo područje ističe svoju kandidaturu zbog toga što je tamo pronađeno nekoliko olovnih sarkofaga.⁹⁸

7. 2. Ujedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici srebra (*argentariae Pannoniarum et Dalmatiarum*)

Tijekom vladavine Komoda (177 - 192), Carstvo se našlo u financijskoj krizi zbog ratova koje je vodio njegov otac Marko Aurelije, a kriznom stanju su odmgli i dodatni ratovi koje je tijekom druge polovice osamdesetih godina 2. st. poslije Krista morao voditi Komod. Da bi došlo do olakšanja situacije i rasterećenja carske blagajne bio je potreban radikalni potez, koji se iskristalizirao u vidu devalvacije denarija ispod 3 grama težine. Radilo se o denarijima s oko 85% srebra. Prvi potez nije ostvario željeni učinak i kriza se produžila, pa je tako kasnije za vrijeme Severove vladavine (193. - 211.) dodatno devalviran denarij na ispod 67% srebra.⁹⁹

Zbog financijske nestabilnosti koja je zahvatila Carstvo, povećano je zanimanje za dačke, dalmatinske i panonske rudnike, koji su u to vrijeme bili primarni izvori plemenitih metala. Nekoliko Komodovih reformi odnosilo se i na iliričko rudarstvo, pa se tako uprava panonsko-dalmatinskih rudnika srebra (*argentariae Pannoniarum et Dalmatiarum*) odvojila od uprave željeza (*ferrariae*), odnosno postala je zasebna gospodarska grana.¹⁰⁰ S obzirom na to da su rudnici srebra i dalje ostali pod upravom prokuratora iz Domavije i da je izgledno da su rudnici željeza dani u zakup na razdoblje od otprilike jednog desetljeća, razlog ove reforme također se može pronaći u činjenici da je carskoj blagajni bila potrebna dodatna zarada. Budući da su zbog devalvacije srebra bile dostupne veće količine srebra za druge potrebe, ali i da je davanje rudnika

⁹⁸ Bojanovski 1982, 101.

⁹⁹ Škegro 1998, 99.

¹⁰⁰ Škegro 1999, 81.

željeza u zakup rezultiralo dodatnim prihodom od strane zakupnika, ova reforma rezultirala je bitnim novim prihodima koji su bili nužni za oporavak gospodarstva.

7. 3. Upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika srebra (*Procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*)

Na početku Komodove (177. - 192.) vladavine, dužnost upravitelja panonsko-dalmatinskih rudnika srebra (*procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*) vjerojatno je obnašao Sekst Baj Pudent. Zbog oštećenja njegovog natpisa¹⁰¹ (sl. 15), njegovo obnašanje ove funkcije nije moguće u potpunosti potvrditi, ali je poznato da je bio pripadnik najvišeg sloja rimskog društva i da je tijekom svoje karijere bio na čelu nekoliko provincija.¹⁰²

U drugom dijelu vladavine cara Komoda (177. - 192.), dužnost upravitelja panonsko-dalmatinskih rudnika srebra obnašao je Tit Klaudije Ksenofont¹⁰³ (sl. 16). Ksenofont je pripadao najvišem društvenom sloju rimskog društva, a prije obnašanja spomenute dužnosti bio je upravitelj carskih posjeda u Africi, upravitelj provincije Azije, upravitelj Donje Mezije i triju Dakija te subprefekt za snabdijevanje Rima žitom.¹⁰⁴

Septimije Sever odmah je po dolasku na vlast stavio veliki značaj na kontroliranje panonsko-dalmatinskih rudnika srebra, pa je i funkcija upravitelja tih rudnika bila od velikog značaja. Prvi od Severovih upravitelja nalazio se na području Rudnika. Riječ je o Kasiju Ligurinu, koji je tijekom prva dva mjeseca Severove vladavine (193. - 211.), u suradnji s rudarskim kolonima Publijem Elijem Mucijanom i Publijem Fundanom Eutihetom, dao obnoviti veliki hram rudarskog božanstva Majke Zemlje (*Terra Mater*) na Rudniku¹⁰⁵ (sl. 17). Ligurin nije naveden s provincijalnim odrednicama, već je naveden kao isključivo carski upravitelj (*procurator Augusti*). Za vrijeme Severove

¹⁰¹ CIL VI 31870.

¹⁰² Škegro 1998, 99-100.

¹⁰³ CIL III 7127.

¹⁰⁴ Škegro 1999, 81- 82.

¹⁰⁵ CIL III 8333; CIL III 6313.

vladavine (193. - 211.) rudnici na području Rudnika bili su od iznimnog značaja, budući da su se tamo iskopavale velike količine olova, ali i značajne količine srebra.¹⁰⁶

Da je Septimije Sever bio bitna osoba za rudarsku djelatnost vidimo iz brojnih žrtvenika i počasnih baza koje upućuju na to da je rudarstvo Carstvu bilo od velike važnosti. Tijekom Severove vladavine (193. - 211.) uspješno je okončan rat koji su Rimljani vodili protiv Parta. Brojni spomenici podignuti su u čast njegovog trijumfalnog pohoda, pa su tako počasnu bazu s posvetom caru i njegovoj obitelji izradili i građani Domavije i Skelana (sl. 18).¹⁰⁷

Pred kraj Severove vladavine (193. - 211.), u ulozi carskog upravitelja rudnika našao se Gaj Julije Silvan Melanion (sl. 19), koji je bio smješten u Domaviji. On je bio upravitelj čija služba je kroz čitavu karijeru bila vezana isključivo za rudarske provincije. Naime, obnašao je službu u Galiji i bio je upravitelj *Hispaniae Citerioris*. Službu upravitelja carskog rudnika u Dalmaciji obnašao je do kraja Karakaline vladavine (198. - 217.). Karakala je također proveo monetarnu reformu, odnosno započeo je s kovanjem antoninijana, čija je objektivna vrijednost bila otprilike 1,5 denarija. Važno je istaknuti i to da su od vremena vladavine Septimija Severa (193. - 211.), pa sve do početka 4. st. poslije Krista carski prokuratori bili zakinuti za provincijalne odrednice, budući da su nosili titulu carskog upravitelja (*procuratores Augusti*) ili titulu upravitelja rudnika srebra (*procuratores argentariarum*).¹⁰⁸

7. 4. Razdoblje nakon vladavine cara Karakale

Za vrijeme vladavine cara Makrina (217. - 218.), dužnost upravitelja rudnika obnašao je Valerije Super (sl. 20 i sl. 21)¹⁰⁹, koji je bio smješten u Domaviji. No, s obzirom na prisutnost ljudi koji su radili za Supera i na području Čehotine¹¹⁰ (sl. 22),

¹⁰⁶ Škegro 1999, 82.

¹⁰⁷ Bojanovski 1982, 99.

¹⁰⁸ Škegro 1999, 83.

¹⁰⁹ S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, u: H. Temporini & W. Haase (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II 6*, Berlin-New York 1977, 86 (bilješka 216). Dalje u tekstu: Dušanić 1977.

¹¹⁰ CIL III 8307.

logično bi bilo zaključiti da je Super nadzirao proizvodnju srebra i na tom području. Za vrijeme Superovog obnašanja ove funkcije, koju je obnašao i za vrijeme vladavine cara Elagabala (218. - 222.), rudnici na području Domavije integrirani su u lokalnu općinsku zajednicu.¹¹¹

Dolaskom Aleksandra Severa (222. - 235.) na vlast, u Domaviju, koja je u međuvremenu postala i municipij¹¹², stižu i novi upravitelji. Od carskih upravitelja iz ovoga vremena treba spomenuti Julija Tacitijana (sl. 23 i sl. 24), na čiji je nagovor municipalno vijeće Domavije podiglo 229. godine poslije Krista spomenike¹¹³ Aleksandru Severu. Osim njega, upravitelj je bio i Marko Arije [--]nijan.¹¹⁴

Od ostalih funkcija, poznato je da je titulu konzularnog komentarijenza (*commentariensis consularis*) obnašao Marko Arije, dok je titulu prokuratorova rizničara (*commentariensis procuratoris*) obnašao Gaj Cetronije. S obzirom na to da se radi o rudarskom području na kojem je glavna ruda srebronosno olovo, ali i to da su njihovim pečatima označavani veliki olovni ingoti koji su se proizvodili na kosmajskom području, nedvojbeno bi trebalo biti to da su Arije i Cetronije bili zaposlenici uprave rudnika na kosmajskom području. U prilog ovoj tezi ide i ranije spomenuti carski upravitelj Marko Arije [--]nijan¹¹⁵, budući da je moguće da se radi o istoj osobi, koja je napredovala s pozicije komentarijenza na poziciju carskog upravitelja. Na području kosmajskih rudnika, potvrđeni su i tehnički rudarski djelatnici (*probatori*).¹¹⁶

Tijekom vladavine cara Gordijana III. (238. - 244.) na mjesto carskog upravitelja u Domaviji došla je osoba nepoznatog imena ([---][---]tus), koja je bila osoba od carskog povjerenja¹¹⁷ (sl. 25). U vrijeme vladavine cara Gordijana III. (238. - 244.) ili njegovih nasljednika mogu se datirati još trojica upravitelja, čija imena nisu poznata, budući da se radi o fragmentarnim nalazima (sl. 26 - sl. 28). Osim spomenutih upravitelja na području Domavije, u ovo vrijeme opet dolazi i do postavljanja novog samostalnog upravitelja rudnika u ibarskom rudničkom bazenu. Ponovno uspostavljanje

¹¹¹ Škegro 1999, 83-84.

¹¹² Bojanovski 1988, 202-203.

¹¹³ CIL III 8359; CIL III 8360.

¹¹⁴ Škegro 1998, 101.

¹¹⁵ CIL III 12725; CIL III 14219.

¹¹⁶ Škegro 1999, 84-85.

¹¹⁷ CIL III 12724.

ove funkcije može indicirati na to da je u to vrijeme na ibarskom području došlo do intenziviranja eksploatacije ruda i strože kontrole proizvodnje srebra.¹¹⁸

7. 5. Sitni zakupnici (koloni)

Slobodni rudarski djelatnici, odnosno koloni, na području rimske provincije Dalmacije pojavljuju se tijekom prve polovice 3. st. poslije Krista. Oni dolaze ili kao pojedinci ili kao dio udruženja kolona (*collegia, collegae, ordo colonorum*). Spomenuta udruženja zaslužna su za podizanje brojnih žrtvenika za zdravlje rudarskih vilika u dalmatinskim rudnicima, dok su u rudnicima srebra podizali žrtvenike u čast careva. S obzirom na veći broj naziva za ova udruženja, moguće je da se radi o različitim organizacijskim stupnjevima, odnosno moguće je da su *ordo colonorum* hijerarhijski iznad *collegia*. Nedvojbeno je da članovi *ordo colonorum* nisu morali izdvajati municipalna davanja (*munera*) i da su bili blisko povezani s prokuratorima. Primjer ove povezanosti vidimo na spomeniku podignutom u čast cara Gordijana III., koji je pronađen u Sočanici u dolini Ibra.¹¹⁹ Pojava i pogotovo porast broja kolona u rudničkim područjima primarno je povezan s krizom rudarstva i nedostatkom rudara. Naime, kao rješenje se otvorila mogućnost davanja u zakup pojedinih rudnika, što je, uz mogućnost slobodnog rada, otvorilo prostor sve većoj potrebi za osnivanjem kolona.¹²⁰ Privatni upravitelji rudnika *coloni* poznati su i pod nazivom *occupatores*, a pojavljuje se i naziv *conductores*. Primopredaja vlasništva obavljala se u skladu s pravilima i normama koje bi olakšale cijeli proces i predstavnicima Carstva i privatnim zakupnicima.¹²¹

¹¹⁸ Škegro 1999, 85-86.

¹¹⁹ Dušanić 1977, 87 (bilješka 219).

¹²⁰ Škegro 1999, 86-87.

¹²¹ Hirt 2010, 261.

7. 6. Ilirički upravitelj

U razdoblju između 248. i 262. godine poslije Krista, panonsko-dalmatinski rudnici srebra imali su obvezu opskrbljivati kovnicu novca u Viminaciju. Od 262. godine poslije Krista za distribuciju srebra za kovnicu novca u Sisciji također su zaduženi panonsko-dalmatinski rudnici. Tijekom ovog vremena donesene su nove reforme vezane uz iliričko rudarstvo. S obzirom na to da se radi o kriznom razdoblju, logično je da je vlast u to vrijeme sezala za brojnim reformama i radikalnim mjerama.

¹²² Sve to rezultiralo je time da je za vrijeme vladavine cara Klaudija II. Gotika (268. - 270.) na području Ilirika dužnost obnašao samo jedan rudarski upravitelj (*curator Illyrici metallarius*), u čijoj nadležnosti su bili rudnici srebra i željeza (SHA III, XV).

7. 7. Posljednji carski upravitelji rudnika srebra (*Procuratores argentariarum*)

Aurelije Verekund (sl. 29) posljednji je potvrđeni¹²³ upravitelj koji je bio smješten u Domaviji, a funkciju je obnašao za vrijeme cara Aurelijana (275. - 276.). Njegova titula bila je upravitelj rudnika srebra (*procurator argentariarum*). Za vrijeme njegovog obnašanja ove funkcije domavijske terme su vraćene u prethodno stanje (*ad pristinam faciem*). Obnavljanje zapuštenih termi upućuje na to da se u to vrijeme ponovno intenzivirala eksploatacija ruda na domavijskom području.¹²⁴

U to vrijeme je Carstvo zahvatila financijska kriza zbog toga što su napustili Dakiju. Osim napuštanja Dakije, za krizu je zaslužna i interna kriza hispanskog rudarstva. Bijeg iz krize pronađen je u dodatnom intenziviranju panonsko-dalmatinskih i gornjomezijskih rudnika. U ovo vrijeme su u proces eksploatacije ruda bile uključene i općinske zajednice, što se može vidjeti na primjeru žrtvenika božanstvima Orkiji¹²⁵ i

¹²² Škegro 1998, 103.

¹²³ CIL III 12736.

¹²⁴ Škegro 1999, 88-89.

¹²⁵ Dušanić 1977, 77-78 (bilješka 164).

Vulkanu, koji su podigli *duoviri*, *edili* i kvestori Singiduna 272. godine poslije Krista. Ilirički rudnici su tijekom trajanja vladavine cara Aurelijana (275. - 276.) osim kovnica novca, kojih je bilo jedanaest, opskrbljivali i radionice srebrnog posuđa (*officinae vascularii*).¹²⁶

Krajem 3. st. poslije Krista, kada su rudnici na području Domavije već bili eksploatirani ili blizu završetka eksploatacije, na kosmajskom području je funkciju carskog upravitelja obnašao nepoznati upravitelj viteškog ranga (*vir perfectissimus*). Staleškoj oznaci *vir egregius*, koja je bila uobičajena među domavijskim upravitelja, gubi se trag tijekom prve polovice 4. st. poslije Krista.¹²⁷

¹²⁶ Škegro 1998, 103-104.

¹²⁷ Škegro 1999, 90.

8. Eksploatacija olova u rimskoj provinciji Dalmaciji

Eksploatacija srebra u antičko vrijeme bila je nezamisliva bez da se uz nju vrši i eksploatacija ogromnih količina olova, koje je bilo bitan materijal prvenstveno u građevinarstvu i brodogradnji, ali i u naoružavanju rimskih legija. Od olova su izrađivani i predmeti (sl. 30) koji su bili korišteni gotovo svakodnevno, primjerice sanduci¹²⁸ i urne za pepeo. Na prostoru provincije Dalmacije, ali i na prostoru čitavog Ilirika, eksploatacija olova započela je već u 1. st. prije Krista. Najveća kvantiteta olova u rimskoj provinciji Dalmaciji eksploatirana je u domavijskim, rudničkim i kosmajskim rudnicima. Olovo iz kosmajskih rudnika bilo je od velike važnosti za vrijeme vladavine Aleksandra Severa (222. - 235.), ali i za vrijeme vladavine cibalskih careva Valentinijana (364. - 375.) I. i Valenta (364. - 378.). Tijekom druge polovice 3. st. poslije Krista počinju se pojavljivati i specijalizirane radionice (*officina plumbaria*), koje su se bavile isključivo preradom olova.¹²⁹

¹²⁸ C. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXII, Sarajevo 1910, 192-195.

¹²⁹ Škegro 1999, 90-91.

Prokuratori	Niži činovnici	Broj natpisa	Lokacija	Datacija
[---] [---], [proc(urator)] arg(entariarum) Delmaticarum		CIL III 12739 CIL III 12740	Domavia	Između 130. i 150. godine poslije Krista
Mercurius, argenti actor	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Secundus,</i> <i>Aug(usti)</i> <i>lib(ertus)</i> , <i>a(diutor)</i> <i>t(abulari)</i> <i>i)</i> • <i>Narensis</i> , <i>ser(v)us,</i> <i>a(diutor)</i> <i>t(abulari)</i> <i>i)</i> • <i>Vurus,</i> <i>vilicus</i> 	ILJug 1685	Prijepolje Kolovrat kod Prijepolja	Prije reforme Marka Aurelija (161. - 180.)
[---] [---], actor		ILJug 622	Zaton kod Bijelog Polja	Prije reforme Marka Aurelija (161. - 180.)
Sextus Aelius Domitianus, p(rocurator?)		ILJug 1817	Bijelo Polje	Za vrijeme vladavine Hadrijana (117. - 138.) ili Antonina Pija (138. -161.)
[---] [---], p[roc(urator)] Aug(ustorum duorum)		CIL III 6340	Pljevlja	Za vrijeme vladavina Marka Aurelija (161. - 180.) i Lucija Vera (161. - 169.)

Tablica 2 - Upravitelji rudnika srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji i njihovi suradnici

Prokuratori	Niži činovnici	Broj natpisa	Lokacija	Datacija
<i>Tiberius Claudius Proculus Cornelianus, proc(urator) metal(lorum) Pannonic(orum)) et Dalmaticorum</i>		AE 1956, 123	<i>Lambaesis</i>	Između 161. i 161. godine poslije Krista
<i>Lucius Domitius Eros, procurator metallorum [P]ann[o]n(ico rum) [et] Delm[a]t(icoru m)</i>		CIL III 12721	<i>Domavia</i>	Prije 201. godine poslije Krista
<i>Marcus Aurelius Rusticus, proc(urator) metallor(um) Pannonicorum et Delmaticorum</i>		CIL III 8361	<i>Domavia</i>	Prije 201. godine poslije Krista
<i>[---] [---], pro[c(urator)m e]talloru[m prov(inciarum) Pan(noniae) et Dalm(atiae)]</i>		ILJug 1655	Kamen kod Glamoča	Prije 201. godine poslije Krista

Tablica 3 - Upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika i njihovi suradnici

Prokuratori	Niži činovnici	Broj natpisa	Mjesto	Vrijeme
<i>Titus Claudius Xenophontus, proc(urator) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum</i>		CIL III 7127	<i>Ephesus</i>	Za vrijeme vladavine Komoda (177. - 192.)
<i>Sextus Baius Pudens, proc(urator) [argentariarum] Pann[oniarum et Dalmatiarum]</i>		CIL VI 31870	<i>Roma</i>	Između 117. i 193. godine poslije Krista
<i>Cassius Ligurinus, proc(urator) Aug(usti)</i>		CIL III 6313	Jezero (Rudnik)	Između 09. 04. 193. I 09. 06. 193. godine poslije Krista
<i>Caius Iulius Silvanus Melanio, proc(urator) Aug(usti)</i>		CIL III 12732	<i>Domavia</i>	Nakon 209. godine poslije Krista
<i>Valerius Super, v(ir) e(gregius), proc(urator) arg(entariarum)</i>		CIL III 8363 CIL III 12733 CIL III 12734	<i>Domavia, Zvornik</i>	Između 218. i 220. godine poslije Krista
<i>Iulius Tacitanus, v(ir) e(gregius), proc(urator) Aug(usti) n(ostri)</i>		CIL III 8359 CIL III 8360	<i>Domavia</i>	Za vrijeme vladavine Aleksandra Severa (222. - 235.)

Prokuratori	Niži činovnici	Broj natpisa	Lokacija	Datacija
<i>Marcus Arrius [?Iu]nianus, proc(urator) Aug(usti)</i>		CIL III 12725 CIL III 14219	<i>Domavia</i>	Za vrijeme vladavine Aleksandra Severa (222. - 235.)
<i>[---] [---] tus, v(ir) e(gregius), proc(urator) argentariarum</i>		CIL III 12724	<i>Domavia</i>	Za vrijeme vladavine Gordijana III. (238. - 244.)
<i>[---] [---], [pr]oc(urator) ar[gentariaur] um</i>		CIL III 12737	<i>Domavia</i>	Između 244. i 268. godine poslije Krista
<i>[---] [---], v(ir) e(gregius), [proc(urator) A]ug(usti) n(ostri)</i>		CIL III 12738	<i>Domavia</i>	Između 244. i 268. godine poslije Krista
<i>[---] [---], pro[c(urator)A]ug(usti)</i>		CIL III 13269		Između 244. i 268. godine poslije Krista
<i>Aurelius Verecundus, v(ir) e(gregius), proc(urator) argentariarum</i>		CIL III 12736	<i>Domavia</i>	274. godine poslije Krista
<i>Simplicius, v(ir) e(gregius)</i>		CIL III 8151	Žrnov (Avala)	287. godine poslije Krista

Tablica 4 - Upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika srebra i njihovi suradnici

9. Panonsko-dalmatinski rudnici željeza (*metalla Pannonicorum et Dalmaticorum*)

Na prijelazu iz 1. u 2. st. poslije Krista, proizvodnja željeza seli se iz italske regije u rimske provincije bogate željeznom rudom. Na područjima koja su imala bogatu metaluršku tradiciju Rimljani su nadogradili lokalni sustav eksploatacije ruda, dok su na područjima koja nisu imala rudarsku tradiciju morali uspostaviti cijelu infrastrukturu.¹³⁰ Najvažniji panonsko-dalmatinski rudnici željeza i topionice (*officinae ferrariae*) smješteni su u jugozapadnom dijelu Panonije, sjeverozapadnom i središnjem dijelu Dalmacije, odnosno na području sjeverozapadne Bosne, na Banovini u Hrvatskoj te u srednjoj Bosni. Metalurško središte bila je *Siscia* u Panoniji.¹³¹ Naime, tamo se nalazila stanica za prikupljanje poreza od željeza (*statio vectigalis ferrariorum*). Stanicom je upravljao predstojnik (*praepositus*) u rangu carskog upravitelja (*procurator Augusti*). Od nižih činovnika treba izdvojiti prisutnost rizničara (*arcarius*).¹³²

Panonsko-dalmatinski rudnici željeza (*metalla ferrariae*) često su bili pod zajedničkom upravom, a nerijetko su se davali u zakup privatnim vlasnicima. Jedan od zakupnika bio je Kvint Septuej Klement (*Quintus Septueius Clemens, conductor ferrariorum Noricarum Pannonicarum Dalmaticarum*), koji je u vremenu prije markomanskih ratova u zakupu imao i noričke rudnike željeza.¹³³ Iako je Klement otkupio rudnike, svaka provincija imala je vlastitog prokuratora koji je nadzirao rad rudnika. Dalmatinski prokurator bio je Kvint Septuej Valent (*Quintus Septueius Valens*). Na prijelazu iz 2. u 3. st. poslije Krista, Gaj Julije Agatop¹³⁴ (*Caius Iulius Agathopus, conductor ferrariorum Pannoniarum itemque provinciarum transmarinarum*) bio je zakupnik rudnika, koji je uz panonsko-dalmatinske rudnike željeza zakupio i rudnike željeza u prekomorskim provincijama.¹³⁵

¹³⁰ R. Pleiner, *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters*, Prag 2000, 41.

¹³¹ R. Košćević, *Die Herstellung von Metallgegenständen im antiken Siscia*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 11-12, Zagreb 1997, 41-62.

¹³² Dušanić 1977, 85 (bilješka 207).

¹³³ CIL III 4809.

¹³⁴ ILJug 779.

¹³⁵ Škegro 1999, 101.

U rijetkim slučajevima se dalmatinski rudnici željeza spominju kao samostalne upravne jedinice (*metalla Delmatica, ferrariae venae Dalmatiae, ferraria ad provinciam Dalmatiam*). Na važnost dalmatinskih rudnika željeza ukazuju i emisije posebnog rudničkog novca (*nummi metallorum*), koji je na aversu imao ratničku kacigu na glavi boga *Marsa*, a na reversu prsni oklop i legendu *metal(li) Delm(atici)*.¹³⁶

9. 1. Uprava panonsko-dalmatinskih rudnika željeza

U sklopu reforme rudarstva u Iliriku koju je proveo Marko Aurelije, panonsko-dalmatinski rudnici željeza su, kao i ostali rudnici na području Ilirika, došli pod carsku vlast. Na čelu uprave nalazio se carski upravitelj (*procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*), čije se sjedište nalazilo u rudarskom naselju Domaviji. Za vrijeme vladavine cara Komoda (177. - 192.), rudnici srebra dobili su zasebnu upravu, a rudnici željeza počeli su se davati u zakup. U ovo vrijeme odvojena je i uprava panonskih i dalmatinskih rudnika željeza, što možemo očitati iz podatka da je Gaj Julije Agatop zakupio samo panonske rudnike.¹³⁷ Postupak taljenja željezne rude puno je kompleksniji nego postupak taljenja zlatne i srebrne rude, a i postupak eksploatacije bio je znatno kompliciraniji. Ako ovim činjenicama pridodamo i podatak da su rudnici željeza Carstvu prvenstveno bili značajni tijekom ratnih razdoblja, sasvim je logično da su željezni rudnici davani u zakup češće nego ostali rudnici.¹³⁸

Dolaskom rudnika željeza pod carsku vlast, odnosno pod kontrolu carskih prokuratora, mijenja se i upravljačka struktura tih rudnika. Naime, pojedinačnim pogonima ili skupinom pogona (*officina ferraria* ili *ferrariae*) upravljaju vilici. *Vilicus* tako postaje funkcija koja je služila kao prokuratorova desna ruka, budući da su se prvenstveno brinuli o stručno-tehničkim aspektima rudarskog posla.¹³⁹

Poželjno je dotaknuti se i hijerarhijski nižih zanimanja. Za kopanje rude bili su zaduženi rudari (*metallici, ferri fossores*), dok su drveni ugljen, koji je bio glavna

¹³⁶ A. Škegro, *Rimski rudnički novac*, Opuscula Archaeologica 18, Zagreb 1994, 173-180.

¹³⁷ Škegro 1999, 102-103.

¹³⁸ Bojanovski 1982, 107.

¹³⁹ *Ibid.*, 109.

sirovina korištena za taljenje rude i kovanje željeza, dimili ugljenari (*carbonarii*). Rudu su talili i kalili dimači (*ferrarii?*), dok su gotove proizvode stvarali kovači (*fabri ferrarii*). Tu se otvara pitanje jesu li svi ti poslovi funkcionirali neovisno jedni o drugima ili su bili strukturalno povezani i međusobno organizirani. Razlika je nedvojbeno postojala između državne i privatne strukture, odnosno vjerojatno je povezanost svih zanimanja bila učestalija na pogonima koji su bili u nadležnosti države.

140

9. 2. Eksploatacija željeza u rimskoj provinciji Dalmaciji (*ferrariae Delmaticae*)

Nije pronađeno puno arheoloških nalaza koji nam mogu pobliže pojasniti kako je tekla eksploatacija željeza u rimskoj provinciji Dalmaciji. Zbog toga je vrlo bitan nalaz jednog primjerka novca iz serije rudarskog novca (*nummi metallorum*). Ovaj novac (sl. 31), koji je pronađen u rimskom naselju na Ilidži, ima legendu *metalli Ulpiani Delm(atici)*.¹⁴¹ Radi se o primjerku novca kojeg se može datirati u 112. godinu poslije Krista. Zahvaljujući pluralnom obliku *metalli*, može se zaključiti da su Trajanovi rudnici i talionice bili kompleksni pogoni, koji su se sastojali od više pogona (*fundi*), koji su skupno činili jedan veći okrug ili domen (saltus, tractus ili *metallum*). S obzirom na to da se novac s ovom legendom proizvodio još od razdoblja između 104. i 112. godine poslije Krista, jasno je da je ova serija novca dosta dugo bila bitna za Carstvo. Posebnu važnost dobiva za vrijeme ratova s Partima, kada su ovi rudnici bili bitni za proizvodnju ratne opreme, ali i novca kojim je to ratovanje bilo financirano.¹⁴²

Važnost nalaza očituje se u tome što se njime potvrđuje da je srednjobosansko područje definitivno bilo dio rimske provincije Dalmacije. Ovo područje obiluje nalazištima željeznih ruda, budući da mu pripadaju rudišta u dolini Bistrice, na području

¹⁴⁰ Bojanovski 1982, 109.

¹⁴¹ I. Kellner, *Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VII, Sarajevo 1895, 195.

¹⁴² Bojanovski 1982, 95-96.

Busovače, Fojnice, Jadovika Jajca, Mrkonjić Grada, Nove Varoši, Polimlja, Sjenica, Travnika i Vareša.¹⁴³

9. 3. Janjsko-plivsko rudarsko područje

Kao glavni kandidat za sjedište janjsko-plivskog rudarskog područja ističe se *municipium Splonum*. Ovaj municipij locira se u Šipovo, gdje se locira i putna stanica *Baloie*. Ovaj municipij svoje je najbolje dane proživljavao tijekom 3. i 4. st. poslije Krista. Razlog tome leži u činjenici da je intenzitet eksploatacije ruda na ovome području u to vrijeme bio najveći.¹⁴⁴ Janjsko-plivsko rudarsko područje bilo je odlično povezano prometnicama još od prve polovice 1. st. poslije Krista. Zahvaljujući magistralnoj cesti *Salona-Servitium* ovo područje bilo je povezano s Panonijom i jadranskom obalom. Osim ove magistralne ceste, ovim područjem prolazila je i magistralna cesta *Salviae-Sarnadae-Leusaba-Servitium*, a rudarski put bio je poveznica sa sanskim područjem.¹⁴⁵ Ovo područje prvenstveno je bogato bakrom, olovom i željezom, a početak eksploatacije može se datirati u vrijeme prije dolaska Rimljana. Dolaskom Rimljana je, kao i na brojnim drugim rudištima, eksploatacija rude dovedena na višu razinu i obavljala se većim intenzitetom.¹⁴⁶

Od posebne važnosti Rimljanima bili su rudnici željeza s područja Majdana i Sinjakova u dolini Jošanice, koja se nalazi u plivskom području. Osim što je bio poznat po rudnicima, Majdan je bio i lokacija bitnih metalurških pogona, na što upućuju nalazi sirovog željeza i antičkog rudarskog alata. Na području Sinjakova, Mrkonjić Grada, Bjelajca i Bešnjeva pronađene su značajne količine šljake, što upućuje na prisutnost lokalnih šljachišta. I u Trnovu je pronađena šljaka, ali u znatno manjim količinama nego na ostalim lokacijama.¹⁴⁷ Kvantiteta šljake pronađena na janjsko-plivskom području je

¹⁴³ Škegro 1999, 120.

¹⁴⁴ *Ibid.*

¹⁴⁵ V. Radimsky, *Arheološke crtice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VII, Sarajevo 1895, 222-225.

¹⁴⁶ Škegro 1999, 121.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 121-122.

iznimno velika, budući da se radi o više od milijun tona šljake, odnosno do oko dva milijuna tona.¹⁴⁸

Na janjskom području glavni metalurški pogon nalazio se u rimskom naselju koje se može locirati na područje današnjih Gromila u Šipovu. Eksploatacija je i na ovome području počela vrlo brzo nakon dolaska Rimljana na vlast, na što upućuje rimski novac iz vremena vladavine cara Vespazijana (69. - 79.). Početak eksploatacije mogao bi se smjestiti u vrijeme građanskog rata 68./69. godine poslije Krista. Ovdje su pronađeni ostaci građevina, kao i brončani spomenik provincijalnog namjesnika Gaja Minucija Fundana (*Caius Minucius Fundanus*).¹⁴⁹ Na ovom spomeniku¹⁵⁰ nalazi se sljedeći natpis:

C(aio) Minicio

L(uci) filio Pap(iria)

Fundano VII

vir(o) epulonum trib(un)o

leg(ionis) <X=V>II Fulminatae

quaestori tribuno

[pl]ebis praetori leg(ato)

[leg(ionis) XV A]pollinaris

[-] piae

[-]ur

[

Ovaj spomenik pronađen na području Gromila (sl. 32) upućuje na to da je intenzivna eksploatacija ovog područja započela za vrijeme vladavine cara Trajana (98. - 117.). U Gromilama je, kao i u Bahićima, Čifluku i Duljcima, bila smještena proizvodnja sirovog željeza.¹⁵¹

¹⁴⁸ R. Pleiner, *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters*, Prag 2000 41-43.

¹⁴⁹ D. Sergejevski, *Epigrafski nalazak u Šipovu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXXVIII, Sarajevo 1926, 155.

¹⁵⁰ ILJug 1627.

¹⁵¹ Škegro 1999, 122.

9. 4. Eksploatacija željeza na području srednje Bosne

Za vrijeme provincijskog namjesnika Publija Kornelija Dolabele, koji je potaknuo intenzivnu izgradnju prometnica u rimskoj provinciji Dalmaciji, središnji dio provincije sa Salonom je povezan putem magistralne ceste *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum*.¹⁵² To je bilo bitno za dva rimska naselja koja su bila smještena na ovome području, odnosno *municipium Bistuensium* u zapadnom dijelu i municipij nepoznatog imena u istočnom dijelu središnje Dalmacije. Municipij nepoznatog imena mogao bi se locirati ili na područje Kreševa ili u Višnjicu kod Kiseljaka.¹⁵³ Područje današnje središnje Bosne bilo je poznato po eksploataciji željeza i zlata, a počeci eksploatacije datiraju se u vrijeme vladavine Flavijevaca.¹⁵⁴

Uskoplje je bitno područje eksploatacije željeza. Ovim pojmom naziva se područje uz gornji Vrbas¹⁵⁵, koje je s grčko-rimskim svijetom bilo u dodiru već od sredine 2. st. prije Krista. Eksploatacija ruda na ovome području počela je prije dolaska Rimljana, a intenzivirana rimska eksploatacija započela je tijekom vladavine Flavijevaca. Ovome u prilog ide i rimski novac pronađen na tom području, koji se može datirati u isto vrijeme kao i novac iz rudarskog središta u Domaviji.¹⁵⁶ I ovo područje bilo je povezano magistralnom prometnicom sa Salonom.¹⁵⁷

Da se na području Uskoplja eksploatacija željezne rude odvijala velikim intenzitetom, potvrđuje i podatak da se značajna količina šljake može pronaći u svakom rimskom naselju koje je bilo smješteno na ovome području. Metalurški pogoni (*officinae ferrariae*) bili su locirani u Milićima na Vrsama kod Uskoplja. Ovi pogoni bili su smješteni u blizini rudarskih okana. Južni dio Uskoplja bio je najbogatiji željeznom rudom, koja se mogla pronaći u velikim količinama na planinama Radovanu i

¹⁵² I. Bojanovski, *Dolabelin Sistem Cesta U Rimskoj Provinciji Dalmaciji (Dolabellae Systema Viarum in Provincia Romana Dalmatia)*, Sarajevo 1974, 182-186. Dalje u tekstu: Bojanovski 1974.

¹⁵³ Misilo 1936, 15-24.

¹⁵⁴ Škegro 1999, 123.

¹⁵⁵ A. Škegro, *Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Uskoplje 1996, 11-12.

¹⁵⁶ Škegro 1999, 123-124.

¹⁵⁷ P. Ballif, *Römische strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Beč 1893, 26-27.

Vranici. Željeznom rudom je u sjevernom dijelu Uskoplja bogata planina Komar, a u središnjem dijelu Uskoplja dio oko Bugojna. Velika količina rudarskih jama s ostacima šljake prisutna na području Uskoplja nalazi se na Rudnicama na planini Kobili kod Gornjeg Vakufa. Kvantiteta šljake pronađena na ovome području upućuje na to da se na ovoj lokaciji proizvodilo sirovo željezo. Za proizvodnju sirovog željeza u blizini rudarskih okana koristile su se manje peći (*fornaces*).¹⁵⁸ *Fornaces* na brdima su se sastojale od mijeha, koji je u suradnji s prirodnom cirkulacijom zraka ostvarivao željeni učinak. *Fornaces* u podnožju brda sastojao se od mijeha i od prokopanih puteva ili jama. Rimljani su često gradili metalurške peći, a veličina i tip peći ovisili su o kvantiteti rude na određenom području. Iako nisu pazili na ekonomsku neisplativost izgradnje tolikog broja peći, ponekad su svoje pogone pokretali na mjestima gdje su postojali pogoni iz vremena prije rimske vladavine. Pazilo se na to da ta područja budu dobro povezana cestama zato da bi distribucija drva za korištenje u pećima mogla teći neometano. Na područjima bogatim šumama ceste su imale manje značajnu ulogu, ali nipošto beznačajnu.¹⁵⁹

Na području srednje Bosne bitno je i područje Rame, koje se također može povezati s Uskopljem. Prema novcu, točnije drahmama grčkog polisa Dirahija (Drač u sjevernoj Albaniji) pronađenom u Rami, Grci i Rimljani su interes za područje Rame iskazivali znatno prije nego što su Rimljani uspostavili vlast nad ovim područjem. U prilog tome ide i drugi novac pronađen na ovom prostoru, od kojeg treba izdvojiti rimski republikanski novac i drahme grčkog polisa Apolonije. Interes antičkog svijeta za ovo područje je vjerojatno uvjetovan činjenicom da područje Rame ima bogatu metaluršku tradiciju, koja je započela još u prapovijesti, kada je na ovom području postojala snažna proizvodnja oruđa i oružja.¹⁶⁰

Područje Rame nije bilo jedino područje za koje su Grci i Rimljani pokazali zanimanje prije vremena rimske vladavine, budući da su isti tipovi drahmi koje su nađene na području Rame, nađeni i na lašvanskom području. Područje Lašve bilo je bogato zlatom i željezom, stoga je razumljivo da je dolaskom Rimljana došlo i do

¹⁵⁸ Škegro 1999, 124.

¹⁵⁹ Pašalić 1965, 82.

¹⁶⁰ Škegro 1999, 124-125.

intenziviranja eksploatacije ruda na ovom području. Na ovom području nađena je znatna količina željezne šljake, a rimske topionice nalazile su se u Docu, Karahodžama, Mošunju, Putičevu, Rankovićima, Travniku i na području Novog Travnika.¹⁶¹

U srednjoj Bosni nalazilo se još jedno područje bogato zlatom, srebrom i željezom. Radi se o području Lepenice i Fojnice¹⁶². Osim zlata i željeza, na ovom području vršena je i eksploatacija arsena, bakra i žive. Da se radi o još jednoj lokaciji gdje se proizvodilo sirovo željezo svjedoči šljaka pronađena u Višnjici, na području Kiseljaka, na području Kreševa i kod Tješilskih Staja blizu Fojnice. Intenzivna eksploatacija na ovome području počela je tijekom 2. st. poslije Kista, a rudom bogati kraj privukao je i rimske građane (primjerice *Ulpii*), a među kojima nalazimo i članove obitelji uglednih rimskih poduzetničkih obitelji (primjerice *Baebii*, *Cornelii*, *Manlii*, *Pontii*). Ovo je jedno od područja na kojemu su u jednom trenutku koloni počeli igrati značajnu ulogu.¹⁶³

¹⁶¹ Škegro 1999, 125.

¹⁶² Bojanovski 1974, 181.

¹⁶³ Škegro 1999, 125-126.

10. Rudnici na graničnom području provincije Dalmacije i provincije Panonije

Za dva Rimljanima važna i rudom bogata područja smještena na području sjeverozapadne Bosne otvara se pitanje jesu li pripadali provinciji Dalmaciji ili provinciji Panoniji.¹⁶⁴ Naime, radi se o rijekama Japri i Sani, koje su prolazile kroz područje obje provincije, pa tako nije moguće niti rudni doprinos s područja tih rijeka pripisati isključivo jednoj provinciji. Čak i ako povučemo konačnu granicu između provincija i uspijemo odrediti kojoj provinciji pripadaju rudnici, treba uzeti u obzir i činjenicu da je teško procijeniti na kojim je sve dijelovima spomenutih rijeka vađena najveća količina rude, pa bi konačne brojke provincijskih doprinosa eksploatacija rude i dalje bile upitne. S obzirom na to, rudnike koji se nalaze na području ovih rijeka najbolje je smjestiti u zasebnu kategoriju graničnih rudnika, odnosno u kategoriju panonsko-dalmatinskih rudnika.

Noricum bi se mogao istaknuti kao provincija u kojoj je rudarska služba bila najbolje strukturirana. No, po tom pitanju bi joj ravna mogla biti struktura rudarske službe u dolinama rijeka Japre i Sane u blizini Prijedora. Radi se o području prepunom nalazišta željezne rude, koja se rasprostiru na više od 1200 četvornih metara.¹⁶⁵

Ovo područje bilo je od velikog značaja za Carstvo, pogotovo nakon što su početkom 3. st. poslije Krista, odnosno za vrijeme vladavine Septimija Severa (193. - 211.) uvedene prokuratele. Prokuratele su vrsta poreza kod kojeg se dio sredstava odvaja i izravno prikuplja u državnu blagajnu.¹⁶⁶

Još jedna karakteristika izdvaja ovo područje kao posebno. Naime, radi se o rudarskom području u rimskoj provinciji Dalmaciji na kojemu nema municipaliteta. S obzirom na to da nije bilo municipalnih institucija, jasno je da je ovo područje funkcioniralo kao *territorium metalli* ili *territoria metalli*. Moguće je i da su rudišta u

¹⁶⁴ A. Škegro, *Bergbau der Römischen Provinz Dalmatien*, Povijesni prilozi 17, Zagreb 1998, 17.

¹⁶⁵ Pašalić 1965, 81.

¹⁶⁶ Bojanovski 1982, 111.

blizini Ljubije skupa s velikim postrojenjem za preradu željezne rude u Starom Majdanu tvorila jedan rudarsko-talioničarski distrikt (*tractus, metalla*). Moguće je da se radi o području koje se sastojalo od više pogona (*officinae, officinae ferrariae*) koji su bili organizirani na identičan ili gotovo identičan način. Ovo područje nije pripalo municipalitetu niti nakon uvođenja uprave carskih prokuratora u rudnike i talionice, koja se dogodila na početku 3. st. poslije Krista.¹⁶⁷

10. 1. Područje rijeke Japre

Jedna od najvećih eksploatacija željezne rude odvijala se na području rijeke Japre. S obzirom na to da se na ovom području željezna ruda mogla eksploatirati i na površinskom sloju, razumljivo je da se na ovom području pretopilo više od milijun tona željezne rude, od čega je, nakon obrade, u troski ostalo i do 50% željeza. Iako se eksploatacija ostalih ruda nije mogla kvantitativno mjeriti s eksploatacijom željezne, na ovom području su eksploatirani i bakar i olovo. Sudeći prema nalazima, ovo područje bilo je poprište rudarske i metalurške aktivnosti između kraja 1. st. poslije Krista i početka 5. st. poslije Krista, a svoj vrhunac doživjelo je između kraja 2. st. poslije Krista i početka 4. st. poslije Krista.¹⁶⁸

Većina rudnika može se locirati uz gotovo 20 kilometara donjeg toka rijeke Japre, dok su metalurški pogoni bili na području između Maslovara i Blagaja, koji se nalazi na ušću rijeke Japre. Nadalje, na ovom području nalazile su se i manje topioničarske peći (*fornaces*). Te peći bile su smještene u blizinu rudarskih okana (*putei*) kako bi se olakšao i ubrzao proces topljenja rude.¹⁶⁹

Na zapadu japranskog područja nađeno je dosta troske, koja je pronađena u čak sedam rimskih građevina.¹⁷⁰ Na istom području nađen je i nadgrobni natpis¹⁷¹ (sl. 33) oca i sina Heliodora (*Heliodorus*). S obzirom na to da je 228. godine poslije Krista

¹⁶⁷ Bojanovski 1982, 114-115.

¹⁶⁸ Škegro 1999, 105.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 106.

¹⁷⁰ Č. Truhelka, *Rimske starine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II, Sarajevo 1890, 96.

¹⁷¹ CIL III 8376a.

istoimena osoba obnašala funkciju upravitelja metalurških pogona (*vilicus officinarum ferrariarum*) u Ljubiji, može se izvući zaključak da se radi o istoj osobi.¹⁷² Rimsko naselje koje se nalazilo na lokaciji današnjeg naselja Mala Rujiška također je bilo poprište rudarske aktivnosti.¹⁷³

Rudarskoj upravi rudnika na području rijeke Japre pripadala je osoba u čijem je vlasništvu bio zlatni prsten iz rudarske građevine locirane na Crkvini, odnosno Majdaništu. Radi se o prstenu na kojem su se nalazili lik rimskog cara i legenda *Cesati Flavia*. Ovo područje je, kao i brojna druga rudarska područja u bližem susjedstvu, sredinom 2. st. poslije Krista došlo u zakup Kvinta Septueja Klementa, a da bi nakon reforme Marka Aurelija došlo pod nadzor carskih prokuratora rudnika Panonije i Dalmacije (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*).¹⁷⁴

Potvrdu činjenice da su između 201. i 209. godine poslije Krista japranski rudnici željeza stavljeni pod carsku upravu dobivamo iz podatka da su na Crkvini kod Blagaja u Japri pronađen je natpis koji spominje carskog upravitelja i nižeg činovnika, odnosno dispensator (*dispensator*). Potonju funkciju vjerojatno je obnašala osoba imena *Callimorphus*¹⁷⁵, koja je u jednom trenutku obnašala i službu vilika u Ljubiji.¹⁷⁶

Kao i na većini drugih područja, i ovdje su rudarski radnici pronalazeni među lokalnim stanovništvom, što nije iznenađuje, budući da se radi o području koje je i prije dolaska Rimljana imalo bogatu rudarsku tradiciju. Također, kao i u većini drugih slučajeva, dio rudara i metalurga dolazio je s istoka Carstva, pa se može reći da su rudarski djelatnici na području Japre regrutirani po ustaljenoj šablوني Carstva. Na ovom području religija je igrala bitnu ulogu, kao što je to bio slučaj i na većini drugih rudarskih područja. Na području Japre štovani su Jupiter (*Iuppiter*), Mitra (*Mithras*), Jupiter Dolihen (*Iuppiter Dolichenus*) i Kastor (*Castor*), Prijap (*Priapus*) i Afrodita.¹⁷⁷

¹⁷² Škegro 1999, 106.

¹⁷³ V. Skarić, *Römische Ansiedlung in Mala Rujiška*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XL, Sarajevo 1928, 99.

¹⁷⁴ Škegro 1999, 108.

¹⁷⁵ ILJug 157; ILJug 765; ILJug 768; ILJug 779.

¹⁷⁶ Škegro 1999, 110.

¹⁷⁷ *Ibid.*

10. 2. Područje rijeke Sane

S obzirom na ogromnu kvantitetu željezne rude koja se eksploatirala na području rijeke Japre, nemoguće je naći područje u neposrednoj blizini na kojem je eksploatirana veća količina željezne rude. No, iako se ne radi o većim količinama nego na području rijeke Japre, ipak se može reći da je i područje rijeke Sane igralo bitnu ulogu u rimskoj eksploataciji željeza.

Na području rijeke Sane za vrijeme vladavine Rimljana pretopljeno je više od 600.000 tona željezne rude. S obzirom na to da je eksploatacija na ovome području bila intenzivna već i prije dolaska Rimljana, nije teško naći razlog zbog kojeg su Rimljani ovdje ipak imali nešto slabiju kvantitetu eksploatiranog željeza nego što je to bio slučaj na području rijeke Japre. Ovo područje magistralnom cestom bilo je povezano sa *Siscijom* i *Salonom*, a pristup toj cesti dobili su vrlo rano, odnosno dok je još Publije Kornelije Dolabela (14. - 20. godina poslije Krista) obnašao dužnost upravitelja provincije Dalmacije. Rimljani su dodatno intenzivirali eksploataciju rude na području Sane tijekom 2. st. poslije Krista. Vrhunac eksploatacije željezne rude na ovom području bio je na prijelazu iz 3. u 4. st. poslije Krista.¹⁷⁸

Najveća količina željezne rude na sanskom području pretopljena je na području Ljubije i Starog Majdana kod Sanskog Mosta. Naime, na tom području pretopljeno je više od 250.000 tona željezne rude. Područje Ljubije bilo je specifično zbog toga što se na tom području ruda kopala iz većih okana (*ferrifodinae*), čija dužina je znala dosezati čak i nekoliko stotina metara.¹⁷⁹

Ljubija se početkom prvog desetljeća 3. st. poslije Krista iskristalizirala kao veoma bitno naselje, budući da je tamo premješteno sjedište carskih prokuratora panonsko-dalmatinskih rudnika, čije je sjedište do tada bilo na Crkvini u Blagaju na Japri. Glavni razlog preseljenja vrlo vjerojatno je bila sigurnost, budući da je područje

¹⁷⁸ Škegro 1999, 111.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 112.

Ljubije bilo puno bolje zaštićeno zbog sustava utvrda koji je osiguravao sigurnost na tom području.¹⁸⁰

Prvi od carskih prokuratora koji je stolovao u Ljubiji bio je Verekund (*Verecundus, procurator Augustorum*), koji je na dužnost stupio 209. godine poslije Krista. Vilik u njegovoj službi bio je Kalimorf (*Callimorphus*)¹⁸¹, koji je zasigurno obnašao i dužnost dispenzatora na Crkvini u Blagaju na Japri. Moguće je da je spomenuti Kalimorf ista osoba koja se kasnije pojavljuje u ulozi augustala (*augustalis coloniae*) u *Mursi* pod imenom Publije Elije Kalimorf (*Publius Aelius Callimorphus*), koje ukazuje na to da se radi o bivšem robu¹⁸². Ako je uistinu riječ o istoj osobi u sva tri slučaja, onda bi to ukazivalo na činjenicu da je funkcija u rudarstvu bila poželjna za osobu koja je htjela napredovati sa samog dna rimskog društva do statusa vrlo uglednog člana Carstva.¹⁸³

Na spomeniku koji spominje Verekunda nema spomena konduktora (*conductores*), odnosno krupnih zakupnika, već se umjesto njih pojavljuju carski povjerenici (*procuratores Augusti*), koji se paralelno pojavljuju i u rudnicima srebra na Drini (*Argentaria*). Ovi rudnici ostaju u nadležnosti carskih povjerenika barem kroz čitavo 3. st. poslije Krista. S druge strane, posljednjeg zakupnika nalazimo na spomeniku koji se datira u 201. godinu poslije Krista.¹⁸⁴

U Ljubiji je stolovao i prokurator Julije/Julian, u čijoj službi su bila i dva vilika Januarije i [*Bas---*]¹⁸⁵. Spomen vilika Januarija nalazi se i na žrtveniku¹⁸⁶ Nemeze Pije (*Nemesa Pia*). Bio je član jednog od udruženja koja su djelovala na području Starog Majdana. Pojava tih udruženja na ovome području ukazuje na to da su rudnici željeza na sanskome području za vrijeme cara Karakale (198. - 217.) davani u zakup i malim zakupnicima. Područje Starog Majdana bilo je poznato i po proizvodnji sirovog željeza, budući da je ta proizvodnja bila pod nadzorom prokuratora.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Škegro 1999, 111-113.

¹⁸¹ ILJug 157.

¹⁸² D. Pinterović, *Mursa u svjetlu novih izvora i novije literature*, Osječki zbornik 11, Osijek 1967, 23-65.

¹⁸³ Škegro 1999, 113.

¹⁸⁴ Bojanovski 1982, 109.

¹⁸⁵ ILJug 778.

¹⁸⁶ ILJug 775.

¹⁸⁷ Škegro 1999, 114.

Osim spomenutih prokuratora, na žrtveniku¹⁸⁸ Majci Zemlji iz 223. godine poslije Krista spominju se i carski prokurator Prim (*Primus*) i vilik Marko (*Marcus*), koji je bio carski rob (*Augusti nostri servus*). Uz njih se spominju i još dvojica vilika. Ti vilici bili su zaposleni u metalurškim radionicama (*officinae ferrariae*). Na žrtveniku¹⁸⁹ Majci Zemlji iz 228. godine poslije Krista spominju se prokurator Marko Julije Macer (*Marcus Iulius Macer*) i vilik Heliodor (*Heliodorus, vilicus officinarum ferrariarum*). Još dva žrtvenika posvećena Majci Zemlji spominju prokurateure. Prvi¹⁹⁰ je iz 229. godine poslije Krista, a podigao ga je nepoznati vilik (*vilicus officinarum ferrariarum*) i na njemu spominje prokuratora Nikomaha (*Nicomachus*). Od žrtvenika¹⁹¹ iz 248./249. godine poslije Krista ostao je očuvan fragmentarni natpis, na kojem se pojavljuje nepoznati carski prokurator.¹⁹²

Sansko područje dobar je primjer za povlačenje usporedbi između statusa različitih rudnika. Naime, na ovom području je do 212. godine poslije Krista bila uspostavljena prefekturalna uprava, a socijalna organizacija odvijala se prema normama i pravilima peregrinskih zajednica (*civitates peregrinae*). Peregrinske zajednice nisu mogle upravljati rudnicima, već su rudna područja odvajana izvan njihovog teritorija i bila su *ager publicus*, koji je davan u zakup konduktorima i publikanima. S druge strane, primjerice u Argentariji, postoje razvijeni municipiji, gdje rudnička uprava i grad zajedno surađuju i djeluju u simbiozi. Razlika je vidljiva i kada se usporede postavljajući spomenika. Naime, u Argentariji spomenike najčešće podiže *ordo*, dok ih na području rijeke Sane podižu ili prokurator ili vilici u ime prokuratora ili prokurator i vilici zajedno.¹⁹³

¹⁸⁸ ILJug 780.

¹⁸⁹ ILJug 158.

¹⁹⁰ ILJug 781.

¹⁹¹ ILJug 159.

¹⁹² Škegro 1999, 115.

¹⁹³ Bojanovski 1982, 111-112.

10. 3. Područje Briševa

Područje Briševa, koje se nalazi u središtu Majdanske planine, još je jedno od područja bogatih željeznom rudom u graničnom prostoru između provincije Dalmacije i provincije Panonije. Rimljani su ovo područje počeli eksploatirati krajem 2. st. poslije Krista, a vrhunac eksploatacije uslijedio je u veoma kratkom vremenu, odnosno već tijekom 3. st. poslije Krista. Briševo je bitno i zbog toga što se tamo u jednom trenutku premjestilo sjedište prokuratora, koje je dotad bilo u Ljubiji. Uz njih se pojavljuju i vilici nadležni za metalurške pogone (*vilicus ferrariarum*, *vilicus officinarum ferrariarum*).¹⁹⁴

Žrtvenik¹⁹⁵ Jupiteru Liberu i Majci Zemlji, ali i za zdravlje cara Filipa Arapina (244. - 249.) i njegove obitelji, dali su 247. ili 248. godine poslije Krista izraditi vilik Jukund i prokurator Kosicijan Firm (*Cossitianus Firmus*). Žrtvenik¹⁹⁶ Majci Zemlji dao je izraditi i vilik Merkurije (*Mercurius*), koji je bio dio uprave nepoznatog prokuratora, koji je svoju funkciju obnašao za vrijeme vladavine cara Galijena (253. - 268.).¹⁹⁷

10. 4. Područje Starog Majdana

Pod granično područje između provincija Dalmacije i Panonije spada i područje Starog Majdana, gdje je rimska eksploatacija željeza počela u trećem desetljeću 3. st. poslije Krista. Ovo područje imalo je bitne metalurške pogone, u kojima je u vremenu između vladavine cara Proba (276. - 282.) do vremena vladavine careva Valentinijana I. (364. - 375.) i Valenta (364. - 378.) pretopljeno više od 250.000 m³ rude. Na više od šest hektara dugom troskovištu nalazi se i do 50% željeza.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Škegro 1999, 115.

¹⁹⁵ ILJug 161.

¹⁹⁶ ILJug 162.

¹⁹⁷ Škegro 1999, 115-116.

¹⁹⁸ *Ibid.*, 116-117.

Potrebno je posebno istaknuti jedan od metalurških pogona s ovog područja, budući da su u tom pogonu upotrebljavani kovački mijehovi s ispušnim keramičkim cijevima (*formae*). Kovački mijehovi svoje podrijetlo vuku iz predrimskog razdoblja i na ovim prostorima korišteni su već nekoliko stoljeća prije dolaska Rimljana. Radi se o pogonu koji je imao kanal duži od 2 km i koji je u 3. st. poslije Krista učvršćen kamenim zidom.¹⁹⁹

I na području Starog Majdana, odnosno na čitavom rudarskom području rijeke Sane, posao rudara prvenstveno je obnašalo lokalno stanovništvo. U ovom slučaju radi se o Mezejima. Metalurzi i poduzetnici su u razdoblju između kraja 2. i prve polovice 3. st. poslije Krista bili došljaci, dok od vremena vladavine cara Karakale (198. - 217.) metalurškim pogonima upravlja vilik (*vilicus officinarum ferrarium*). U isto vrijeme bitnu ulogu u rudarstvu imaju i udruženja sitnih poduzetnika (*collegia*). Ova udruženja od vremena cara Trajana (98. - 117.) imaju pravo na organiziranje (*societates*). Suradnja između vilika i udruženja nije bila neuobičajena, već su često zajedno podizali žrtvenike i spomenike.²⁰⁰

Marko Aurelije Suro (*Marcus Aurelius Suro*) primjer je osobe koja je nakon služenja u rimskoj vojsci, odnosno Desetoj legiji (*legio X gemina*), postala poduzetnik. S obzirom na to da se on spominje na nadgrobnom natpisu²⁰¹ svoje supruge zajedno s petoricom oslobođenika, da se zaključiti da je on upravljao udruženjem, kojeg su ti oslobođenici bili članovi. Suro je nakon otpusta iz vojske stekao *ius commercii*. Budući da je vjerojatno otpušten uz novčanu naknadu (*missio nummaria*), imao je sredstva kojima je mogao zakupiti rudarska okna, odnosno postati (*occupator*). Za zakupljivanje jednog okna bilo je potrebno unaprijed platiti 4.000 sestercija.²⁰²

¹⁹⁹ Škegro 1999, 117.

²⁰⁰ *Ibid.*, 117-118.

²⁰¹ ILJug 163.

²⁰² Škegro 1999, 118-119.

Koduktori i prokurator	Niži činovnici	Broj natpisa	Lokacija	Datacija
<i>Q(uintus) Septueius Clemens, conductor fer(rariarum) N(oricarum), P(annonicarum), D(almaticarum)</i>	<i>C(aius) Octav(ius) Sedundus, pro(curator) fer(rariarum) P(annonicarum)</i> <i>Q(uintus) Septueius Valens, pro(curator) fer(rariarum) D(almaticarum)</i>	CIL III 4809	<i>Virunum</i>	Prije reforme Marka Aurelija
<i>Ti(berius) Cl(audius) Proculus Cornelianus, proc(urator) metal(lorum) Pannonic(orum) et Dalmaticorum</i>		AE 1956, 123	<i>Lambaesis</i>	Između 161. i 169. godine poslije Krista
<i>L(ucius) Domitius [E]ros, procurator metallorum [P]ann[o]n(ico rum) [et] Delm[a]t(ico rum)</i>		CIL III 12721	<i>Domavia</i>	Prije 201. godine poslije Krista
<i>M(arcus) Aur(elius) Rusticus, proc(urator) metallor(um) Pannonicorum et Delmaticorum</i>		AE 1956, 123	<i>Domavia</i>	Prije 201. godine poslije Krista

Koduktori i prokurator	Niži činovnici	Broj natpisa	Mjesto	Vrijeme
<i>[---] [---] [---]. pro[c(urator) me]tallorum prov(inciarum) Pan(noniae) et Dalm(atiae)</i>		ILJug 1655	Kamen kod Glamoča	Prije 201. godine poslije Krista
<i>C(aius) Iul(ius) Agathopus, con(ductor) ferrar(iarum)</i>	<i>Callimorphus, vil(icus)</i>	ILJug 779	Ljubija, Osijek	21.april 201. godine poslije Krista
<i>[---] [?I]uli[---] [---], proc(urator) Aug(usti)</i>	<i>Callimorphus, disp(esator)</i>	ILJug 765 ILJug 768	Crkvina kod Blagaja na Japri	Između 201. i 209. godine poslije Krista
<i>[T(itus?) Fl(avius?)] Verecundus, proc(urator) Augg(ustorum duorum)</i>	<i>Callimorphus, vil(icus)</i>	ILJug 157	Ljubija	21.april 209. godine poslije Krista

Koduktori i prokurator	Niži činovnici	Broj natpisa	Mjesto	Vrijeme
[---] [---] <i>Iul(ianus?)</i> [---], <i>[p]roc(urator)</i>	<i>Ianu[ari]us,</i> <i>vil(icus)</i> <i>Bas[---],</i> <i>vil(icus),</i> <i>Aurelius,</i> <i>vil(icus)</i>	ILJug 778	Ljubija	Između 211. i 217. godine poslije Krista
[---] <i>Primus</i> [---] <i>rcus,</i> <i>proc(urator)</i>	[?Ma] <i>rcus,</i> <i>vil(icus)</i>	ILJug 780	Ljubija	21.april 223. godine poslije Krista
<i>M(arcus)</i> <i>Iul(ius) Macer,</i> <i>v(ir) e(gregius)</i> <i>pro[c(urator)</i> <i>Aug(usti)]</i>	<i>Heliodorus,</i> <i>[vi]l(icus)</i> <i>[o]ff(iciarum)</i> <i>fer(rariarum)</i>	ILJug 158	Ljubija	21.april 228. godine poslije Krista
[---][---] <i>Nic[o]machus,</i> <i>proc(urator)</i> <i>Aug(usti)</i>	[---] <i>s, vil(icus)</i> <i>of(ficiarum)</i> <i>f(terrariarum)</i>	ILJug 781	Ljubija	21.april 229. godine poslije Krista
[---][---] [---], <i>proc(urator)</i>		ILJug 159	Ljubija	Prije 247./248. godine poslije Krista
<i>Cossit(i)anus</i> <i>Fir[m]us, v(ir)</i> <i>e(gregius),</i> <i>pr(ocurator)</i> <i>Augg(ustorum)</i> <i>nn(ostrorum)</i>	[I] <i>ucundus,</i> <i>vil(icus)</i> <i>fer[r]ar(iarum)</i>	ILJug 161	Briševo kod Starog Majdana	247./248. godine poslije Krista
[---][---] [---], <i>[p]ro[c(urator)</i> <i>]</i>	<i>Merc[ur]ius,</i> <i>vil(icus)</i> <i>off(iciaru)</i> <i>[fe]rr(ariarum)</i>	ILJug 162	Briševo kod Starog Majdana	Između 253. i 268. godine poslije Krista

Tablica 5 - Upravitelji rudnika željeza u rimskoj provinciji Dalmaciji i njihovi suradnici

11. Rudarstvo i religija

Religija je bila bitan dio života rimskih građana, a ni djelatnici u rudarstvu nisu bili iznimka po tom pitanju. No, iako su rudari i metalurzi bili religiozni, to ne znači da su njihova religijska uvjerenja i rituali bili u potpunosti u skladu s ustaljenim normama Carstva. Dapače, ta uvjerenja često su bila prilagođena njihovoj profesiji i stapala su se s vjerovanjima i ritualima lokalne zajednice.²⁰³

Kako bi se što lakše i preciznije mogao objasniti utjecaj religije na rudarstvo, prvo je potrebno dotaknuti se njihovih poveznica. Prva poveznica je svakako vjerovanje koje je bilo karakteristično za sve antičke narode, pa tako i Rimljane. Naime, oni su vjerovali da su isti bogovi zaslužni za plodnost zemlje i za rudno bogatstvo područja.²⁰⁴ Zahvaljujući tom uvjerenju, na rudarskim područjima bilo je popularno štovanje Libera (*Bacchus*, *Dionysus*) i Libere, Silvana (*Silvani*, *Silvana*)²⁰⁵ i Dijane, Cerere i brojnih bogova koji nisu bili rimski, od kojih treba izdvojiti Majku Zemlju i Izidu. Naravno, rudari i metalurzi su ove bogove štovali prvenstveno zbog aspekta koji su ti bogovi zastupali u njihovom poslu, dok ih njihova agrarna i druga svojstva nisu zanimala.²⁰⁶

Dijana je zaposlenicima rudarskih područja prvotno bila personifikacija srebra, a s vremenom je postala i zaštitnica srebra i olova. *Terra Mater* je u rudarskom svijetu dobila gotovo potpuno novu ulogu, budući da su je smatrali zaštitnicom podzemnih rudarskih pothvata. Osim toga, postupno je dostigla status kakav je imala i božica *Dea Roma*. Izjednačavanjem statusa dviju božica, carska blagajna suptilno je ukazivala lokalnim rudarima i pogotovo članovima uprave rudnika da je slanje srebra, zlata i bronce u Rim njihova dužnost i obveza.²⁰⁷

²⁰³ S. Dušanić, *The miners' cults in Illyricum*, u: J. Pailler & P. Moret (ur.) *Pallas: Revue d'études antiques: Mélanges C. Domergue 2*, Aix-en-Provence 1999, 129. Dalje u tekstu: Dušanić 1999.

²⁰⁴ Dušanić 1999, 130.

²⁰⁵ ILJug 765.

²⁰⁶ Dušanić 1999, 130-131.

²⁰⁷ *Ibid.*, 132-133.

Na području Ljubije učestali su žrtvenici posvećeni božici *Terra Mater*²⁰⁸, koji se često postavljaju za zdravlje (*pro salute*) vladara. Iz tih žrtvenika proizlazi i to da je na području rijeka Japre i Sane proizvodnja željeza i željeznih proizvoda značajno povećana tijekom 3. i 4. st. poslije Krista.²⁰⁹

Zbog svoje fizičke snage, Herkul je bio iznimno popularan bog među rudarskom populacijom. S obzirom na to da se radi o tradicionalnom rimskom bogu koji je imao bitan značaj i za samo carstvo, sasvim je razumljivo da je njegov kult na rudarskim područjima imao i potporu Carstva.²¹⁰

Svakako treba spomenuti i boga Vulkana, koji je vrlo vjerojatno bio bog zaštitnik metalurga i kovača. Zbog ove njegove uloge neobično je to što nije pronađeno previše natpisa koji ga spominju. S obzirom na važnost uloge vode, kako u poslu, tako i u svakodnevnom životu, jasno je da se štovao i bog Neptun.²¹¹

Nadalje, od ostalih bogova značajne uloge imali su i Kastori, za koje nije moguće definirati ulogu, ali vrlo vjerojatno je njihova uloga bila zaštitničkog karaktera, te bog *Termini*, koji je također imao zaštitničku ulogu zbog svog administrativnog statusa.²¹²

Nisu svi bogovi štovani na rudarskom području nužno bili povezani s rudarskim i srodnim djelatnostima. Primjerice, prokurator i *conductores*, kao i njihovo osoblje, često su podizali spomenike u čast vrhovnog boga, odnosno Jupitera (*Iuppiter Optimus Maximus*), a to znači da se štovao i *Numen Augusti*. S obzirom na to da su na rudarskim područjima obitavali i vojnici, ne treba čuditi da se nailazi i na spomen *dii militares*.²¹³ Prisutni su i *Aesculapius* i *Hygieia*, ali i kultovi Fortune²¹⁴ i Nemeze²¹⁵. Česte migracije prema rudarskom području, odnosno prisustvo brojnih doseljenika, pogotovo s istoka Carstva, razlog su pojavi velike kvantitete *dii patrii* (*paterni*) na rudarskim područjima.

216

²⁰⁸ ILJug 779; ILJug 157; ILJug. 778; ILJug 780.

²⁰⁹ Bojanovski 1982, 108.

²¹⁰ Dušanić 1999, 133.

²¹¹ *Ibid.*, 134.

²¹² *Ibid.*, 134-135.

²¹³ *Ibid.*, 135.

²¹⁴ CIL III 4810.

²¹⁵ ILJug 775.

²¹⁶ Dušanić 1999, 136.

12. Zaključak

Rudarstvo je bila iznimno značajna gospodarska grana za Rimsko Carstvo. Budući da je rimska provincija Dalmacija bila rudama bogato područje, sasvim je razumljivo da je interes Rimljana za ovo područje bio velik. Iako su obalni dijelovi provincije Carstvu bili od značaja od početka njihovog vladanja Dalmacijom, unutrašnjost provincije svoj procvat doživljava krajem 2. st. i tijekom 3. st. poslije Krista, kada to područje postaje jedno od najvažnijih, ako ne i najbitnije rudarsko područje čitavog Carstva.

Zlato je u rimskoj provinciji Dalmaciji eksploatirano na području današnje srednje Bosne, a intenzivna eksploatacija zlata započela je ranije nego što je to bio slučaj s ostalim rudama. Naime, Rimljani su zlato gotovo iscrpili već početkom 2. st. poslije Krista. Središta eksploatacije zlata bila su na području planine Vranice, na području Uskoplja i uz rijeke Bistricu, Fojnicu, Lašvu, Vrbas i Željeznicu. Eksploatacija zlata na ovom prostoru ponovno se intenzivirala iza 271. godine nakon Krista, nakon što su Rimljani napustili Dakiju, koja je u međuvremenu bila ključno područje eksploatacije zlata. Na početku rimske eksploatacije zlata na području provincije Dalmacije radnu snagu činilo je netom pokoreno lokalno stanovništvo. Nema puno podataka i nalaza koji nam govore o tome tko je bio na čelu uprave dalmatinskih rudnika zlata. Poznato je jedino da je nakon osnutka provincije ta uloga pripala provincijalnom namjesniku Gaju Vibiju Postumu. Nema ni puno informacija koje upućuju na to tko je obnašao ostale upravne funkcije. Naime, postoji samo spomen dvojice službenika iz vremena cara Trajana (98. - 117.), čije sjedište se nalazilo u Saloni. Ulogu dispenzatora obnašala je osoba nepoznatog imena, dok je *Thaumastus* bio komentarijenz.

Srebro je u rimskoj provinciji Dalmaciji eksploatirano na području dalmatinskog sjeveroistoka i jugoistoka te na graničnom području koje se nalazilo na istoku Dalmacije. Rimljani su s eksploatacijom srebra na ovome prostoru započeli tijekom druge polovice 1. st. poslije Krista. Kroz iduća dva stoljeća vršena je intenzivna eksploatacija, a kraj rimske eksploatacije srebra i srebronosnog olova u rimskoj provinciji Dalmaciji događa se početkom 5. st. poslije Krista. Središta eksploatacije bila

su na području oko Srebrenice, na Kosmaju i Rudniku, u Polimlju i u dolini Čehotine. Rudnici srebra bili su pod upravom Carstva, kao što je to bio slučaj i s većinom ostalih rudnika u provinciji Dalmaciji. Što se tiče upravitelja rudnika srebra, poznato je da su tu ulogu obnašali *Mercurius* i *Sextus Aelius Domitianus*. Uz njih su tu ulogu obnašale još barem četiri osobe. Također imamo spomen nekoliko nižih upravnih zanimanja, među kojima su *vilicus* i *adiutor tabularii*. Tijekom druge polovice 2. st. poslije Krista, dalmatinski rudnici se ujedinjuju u jednu upravnu cjelinu zajedno s panonskim rudnicima. Sjedište uprave je od tog trenutka gotovo konstantno bilo u rudarskom središtu *Domavia*. Prokuratori ovih rudnika bili su višeg platnog razreda nego upravitelji dačkih rudnika, što nam upućuje na to da su ovi rudnici bili od velikog značaja za Carstvo. Što se tiče prokuratora iz vremena ujedinjenje uprave, imamo spomen dvadesetak osoba koje su obnašale ovu funkciju, od kojih većini znamo i ime i titulu ili barem titulu.

Željezo je u rimskoj provinciji Dalmaciji eksploatirano na području granice s provincijom Panonijom, te na jugoistoku i u središnjem dijelu provincije Dalmacije. Tijekom 2. st. poslije Krista panonsko-dalmatinski rudnici srebra nisu bili u nadležnosti Carstva već u vlasništvu privatnih zakupnika. Sjedište većine upravitelja bilo je u Ljubiji ili mjestima u bližem susjedstvu. Prokurator iz Ljubije nam ukazuju na to koliko je bitnu ulogu na rudarskom području igrala religija, budući da na ovom području nalazimo najveću koncentraciju podignutih žrtvenika. Religija je nedvojbeno bila bitan čimbenik života na rudarskom području, ali je prilagođena potrebama zanata i stopljena s lokalnim vjеровanjima, pa se može reći da se radi o varijaciji na carsku religiju.

S obzirom na širinu i velik broj rudnih bogatstava provincije Dalmacije, razumljivo je da je cijela struktura upravnog sustava bila na visokoj razini. Količina nalaza omogućuje dataciju i kronološki redosljed pojedinih upravitelja rudnika iz ove provincije. Najmanje podataka zabilježeno je u vezi rudnika zlata, gdje je potrebno naći još mnoštvo arheoloških nalaza koji bi pobliže objasnili nedoumice vezane uz eksploataciju zlata u provinciji Dalmaciji. Rudnici srebra su nam ostavili nešto više nalaza, ali i u ovom slučaju je ostalo još dosta nedoumica. Najmanje nejasnoća ostalo je u vezi s rudnicima željeza, ali i s rudarskom upravom općenito nakon što su se ujedinila

uprava dalmatinskih i panonskih rudnika. No, nedvojbeno je da su vrijednost i važnost koje su rudnici s područja provincije Dalmacije imali za Carstvo bile neprocjenjive. To se očituje i iz podatka da su se upravitelji rudnika u pravilu mijenjali svakih par godina. Naime, to upućuje na to da su ovi poslovi bili poželjna odskočna daska za daljnje napredovanje u karijeri, ali i da je moć koju je imao upravitelj rudarskog područja bila visoka, pa ju je bilo nužno ograničiti na kraći vremenski period, kako reputacija pojedinog upravitelja ne bi narasla do nepoželjnih razmjera. Zato su niži službenici koji su radili u upravi rudnika bili zaposleni na duži period, budući da se netko morao brinuti oko toga da cijeli rudarski proces pojedinog rudarskog područja teče glatko i bez većih problema. Mislim da nije nesuvislo reći da je za neometano funkcioniranje cijelog rudarskog procesa bio zaslužan spoj utjecaja koji su imali upravitelji rudnika i stručnost koju su imali njegovi podređeni službenici.

13. Popis kratica

AE

A. Merlin, *L'Année épigraphique 1956*, Pariz 1957.

CIL III

A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/1. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/2. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

CIL VI

C. Huelsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum VI/4, 2. Inscriptiones urbis Romae Latinae*, Berolini 1902.

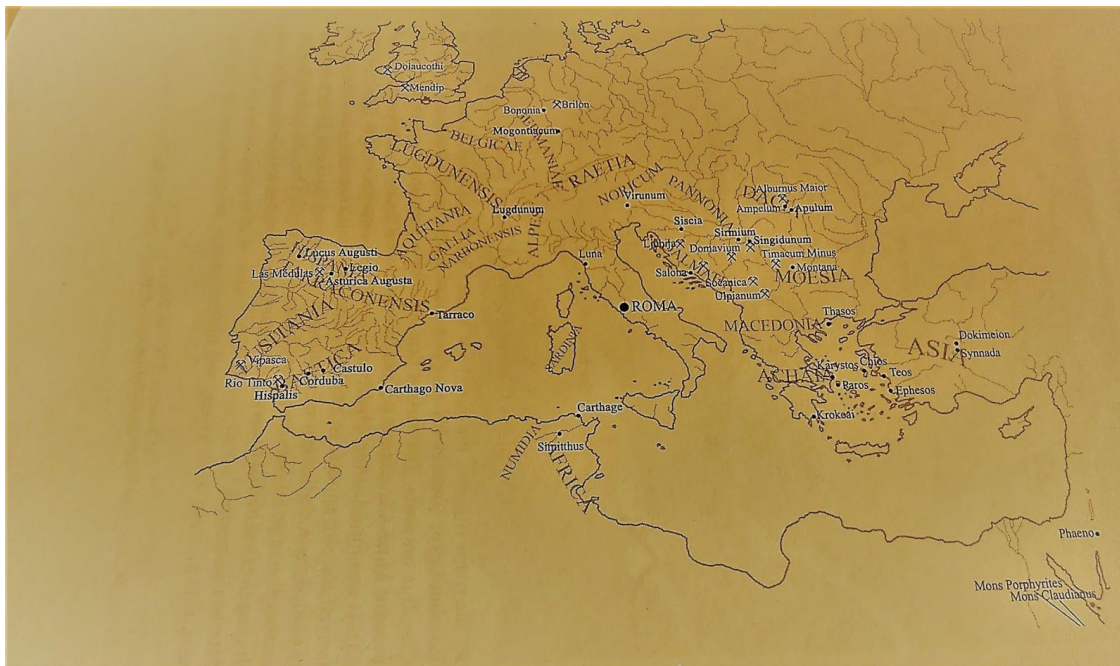
ILJug

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963.

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978.

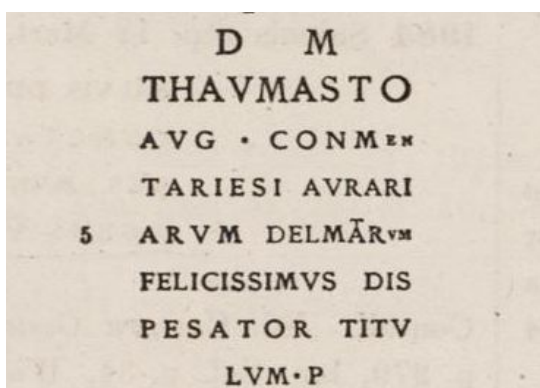
A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana 1986.

14. Popis slika

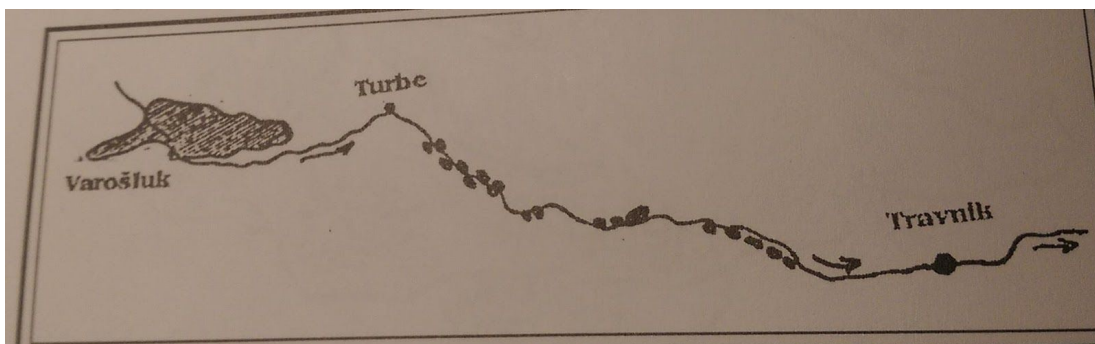
Slika 1 - Glavni rudnici i kamenolomi Rimskog Carstva

Preuzeto iz: A.M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford 2010, 11.

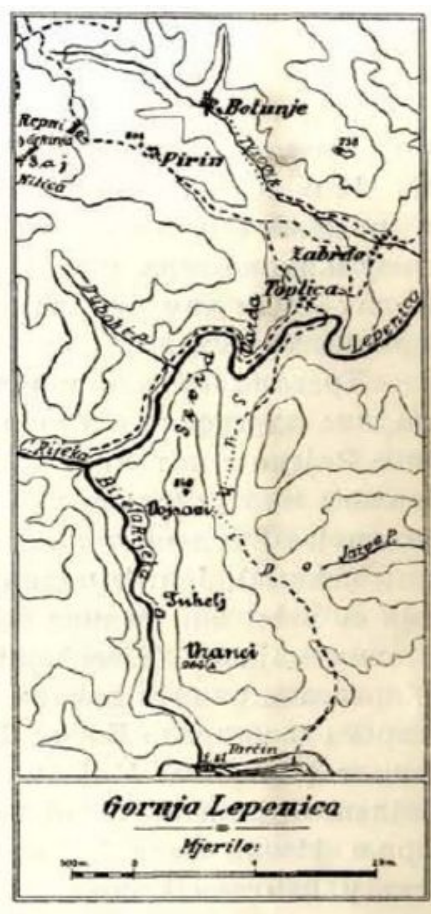
Slika 2 - CIL III 1997 (*Salonis rep. 1849 cum turris deiecta est*)

Preuzeto iz: T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/1. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

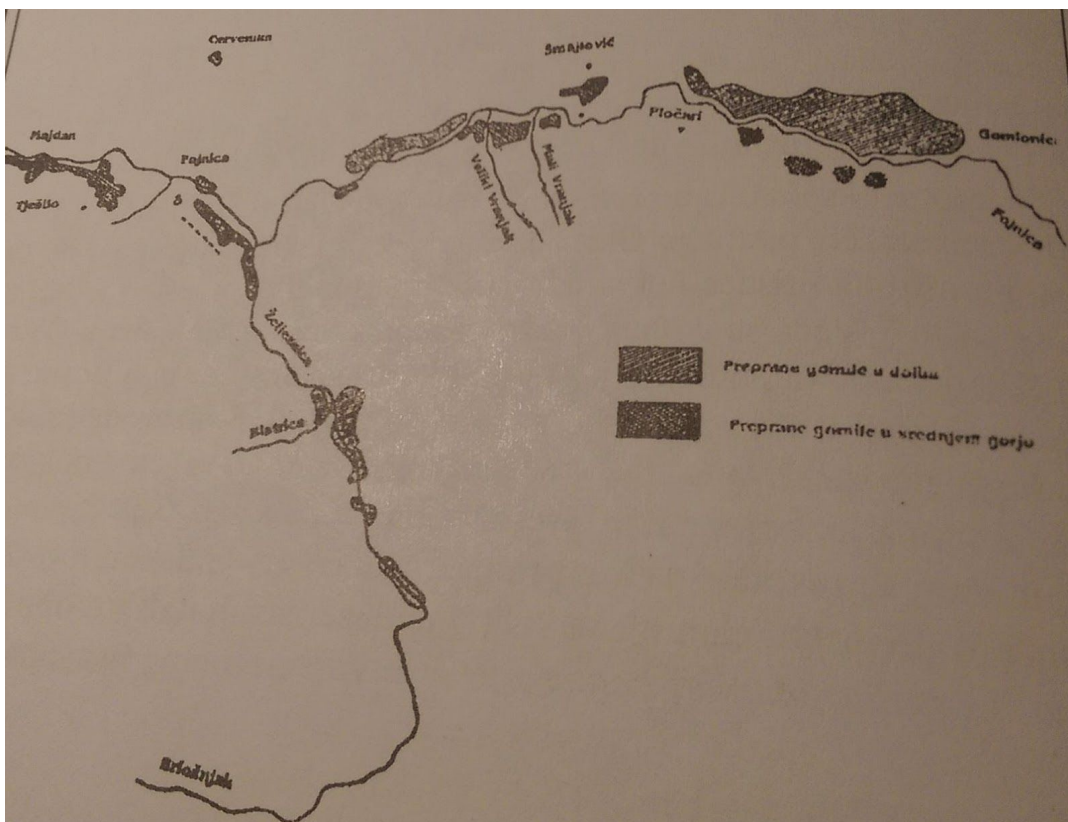
Slika 3 - Ispirališta zlata u dolini Lašve

Preuzeto iz: A. Škegro, *Gospodarstvo Rimske Provincije Dalmacije*, Zagreb 1999, 48.

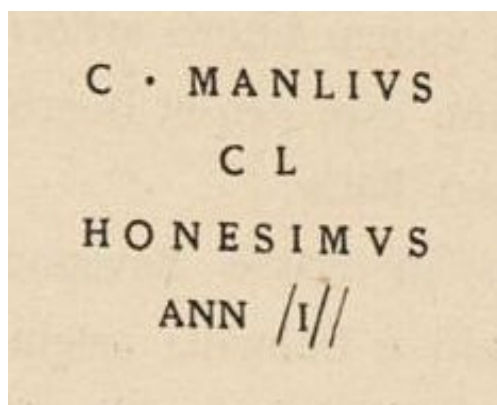
Slika 4 - Područje Gornje Lepenice

Preuzeto iz: V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLVII, Sarajevo 1935, 27.

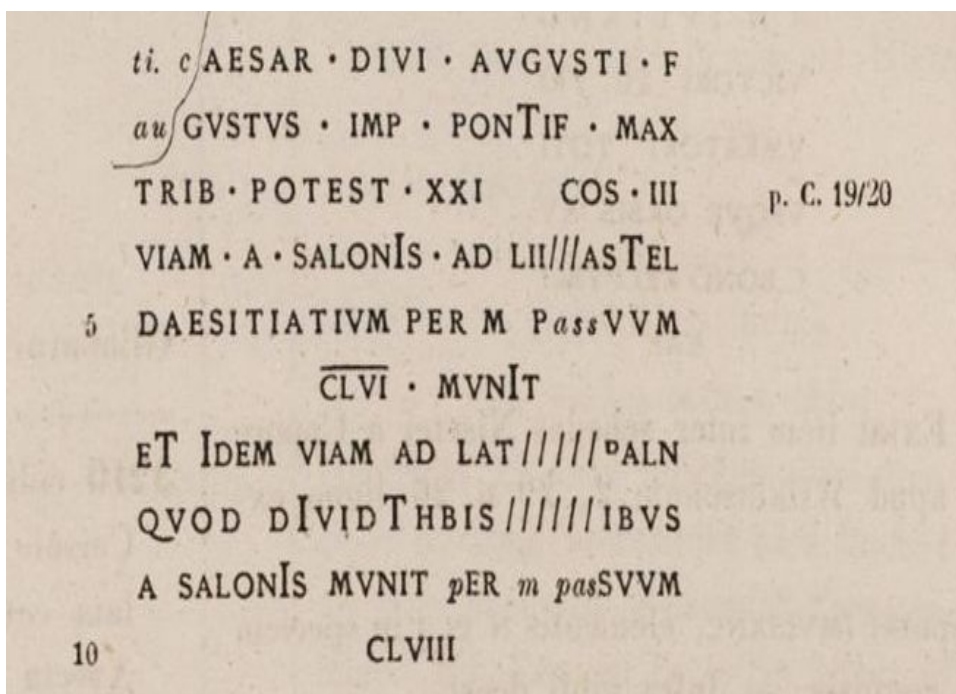
Slika 5 - Preprane gomile iz doline Željeznice i Fojnice

Preuzeto iz: A. Škegro, *Gospodarstvo Rimske Provincije Dalmacije*, Zagreb 1999, 50.

Slika 6 - CIL III 8379 (na brdu Crkvice, odnosno na lijevoj obali Lepenice blizu Kiseljaka kod ušća Fojničke rijeke)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

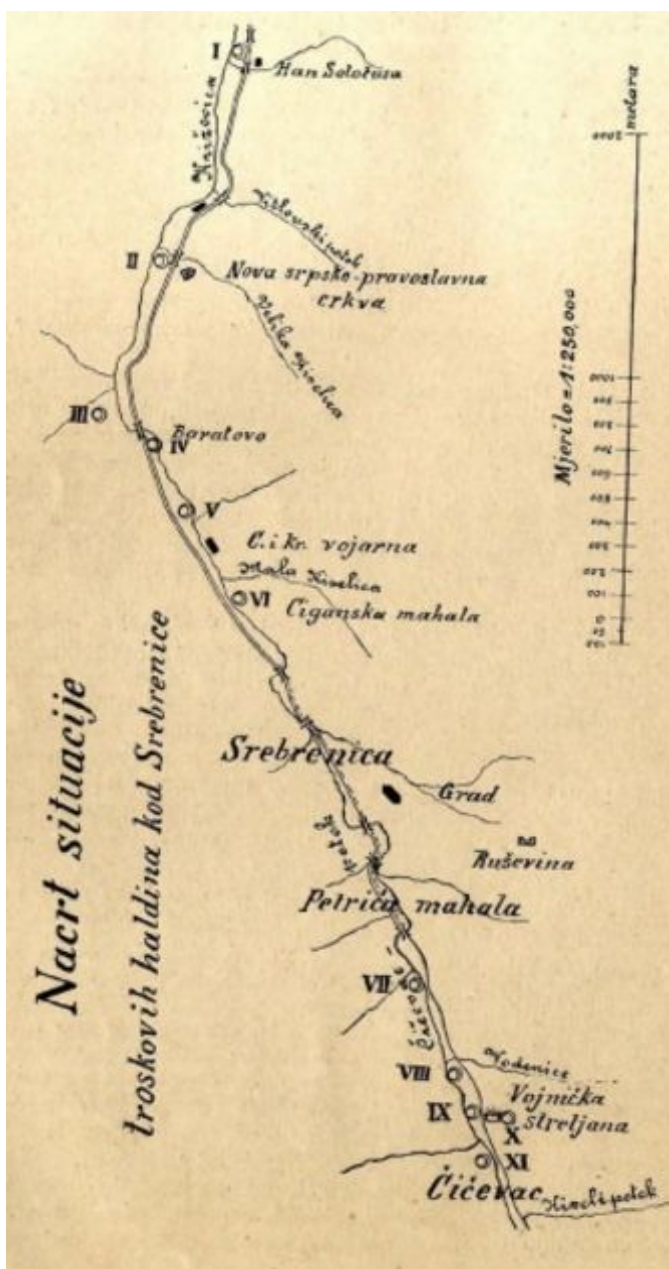
Slika 7 - CIL III 3201 (rep. ad Trigl in dextra Cettinae ripa)

Preuzeto iz: T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/1. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

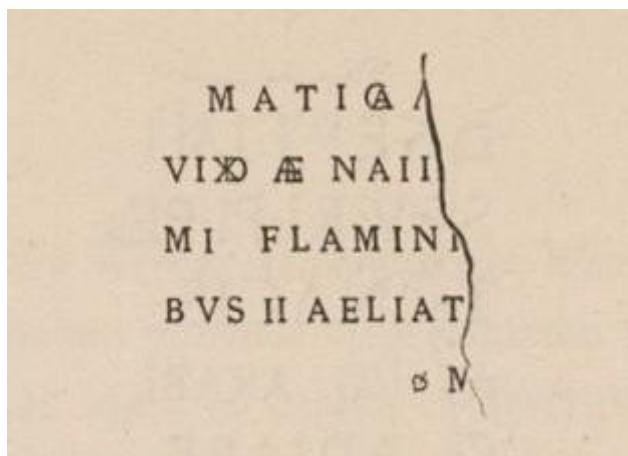
Slika 8 - Područje oko Fojnice

Preuzeto iz: V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLVII, Sarajevo 1935, 32.

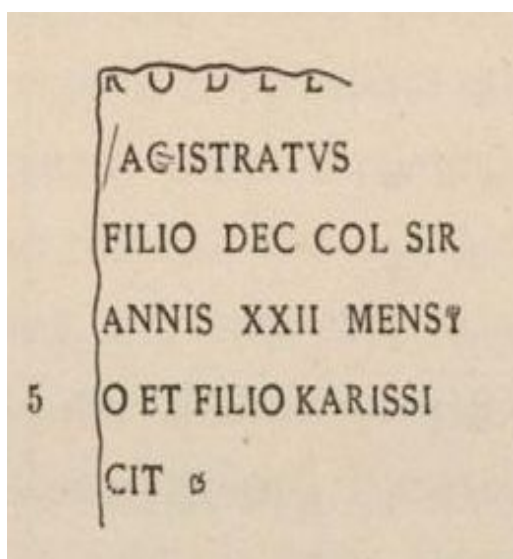
Slika 9 - Olovno-srebrna šljačišta kod Srebrenice

Preuzeto iz: J. Pauler, *Kako i kada je Bosna pripala Ugarskoj*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II, Sarajevo 1890, 126.

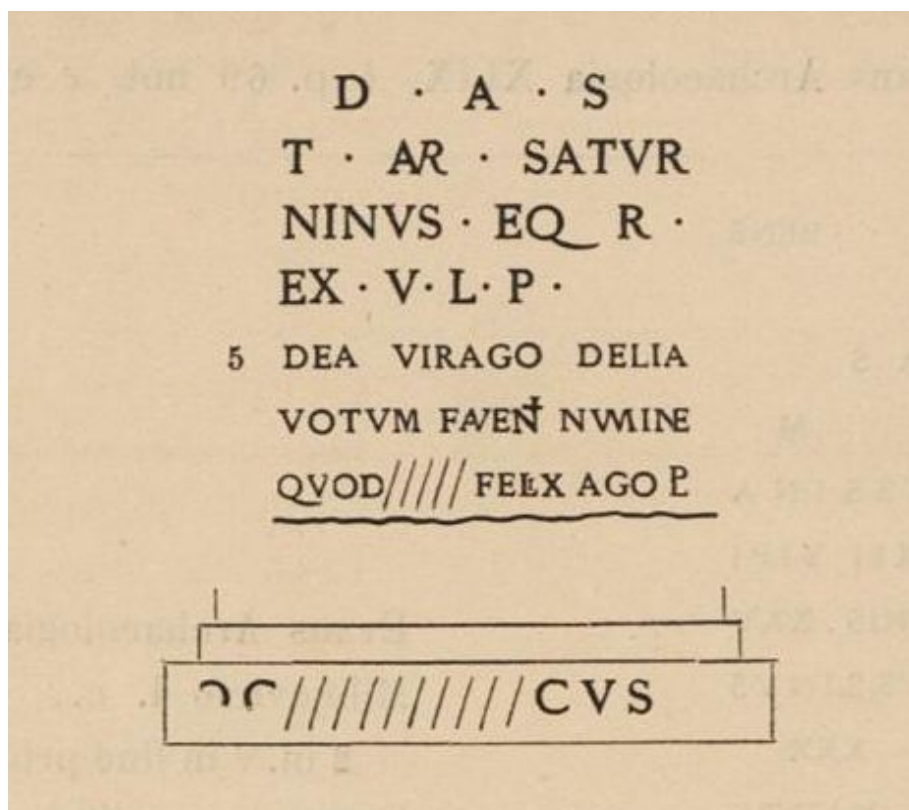
Slika 10 - CIL III 12739 (*fragm. calcar. iacet Lutvin Han prope Srebrenica in agro*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

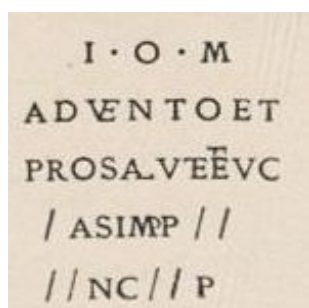
Slika 11 - CIL III 12740 (*extat prope Tegare in colle*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

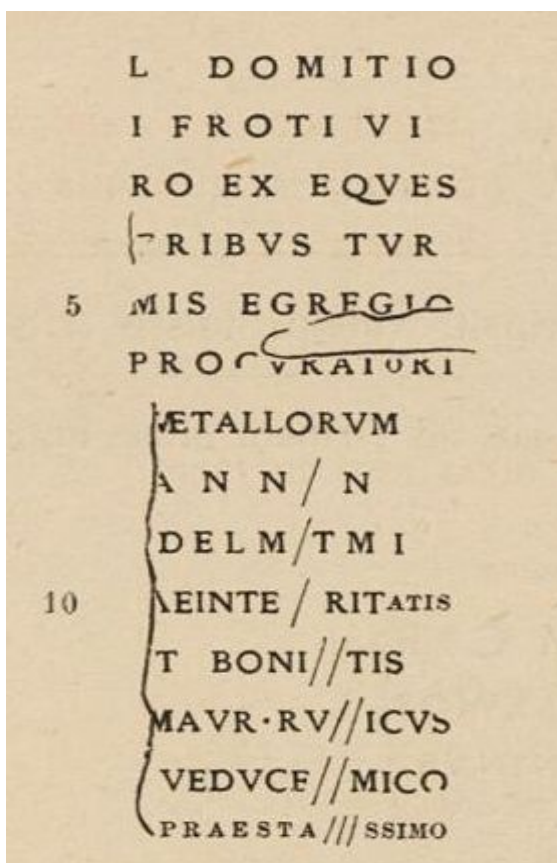
Slika 12 - CIL III 8298 (*rep. a. 1879 Kolovrat Čadinje prope Priepolje ad ripam sin. fluvii Lim HOERN*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

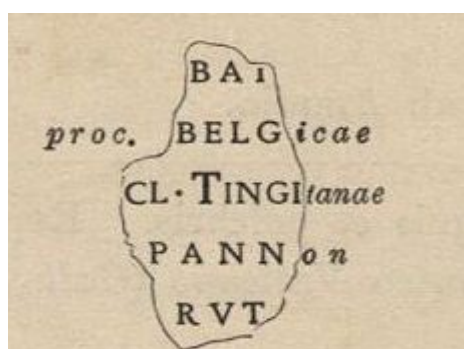
Slika 13 - CIL III 6340 (*ab Taschlydja hora una in colle S. Eliae (Ilino Berdo) iuxta ecclesiam*)

Preuzeto iz: T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/2. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

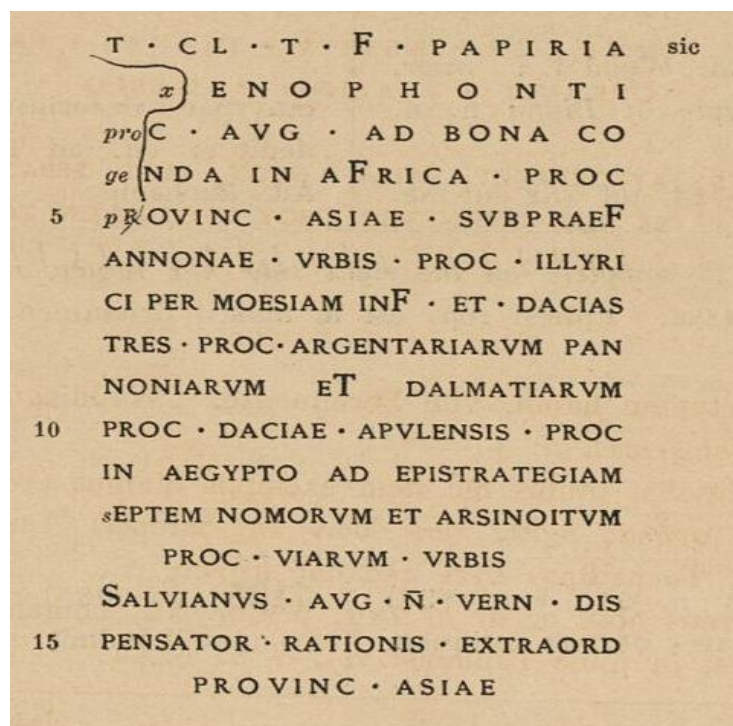
Slika 14 - CIL III 8361 (rep. a. 1884 in scoria metalli Gradina prope Srebrnicam)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

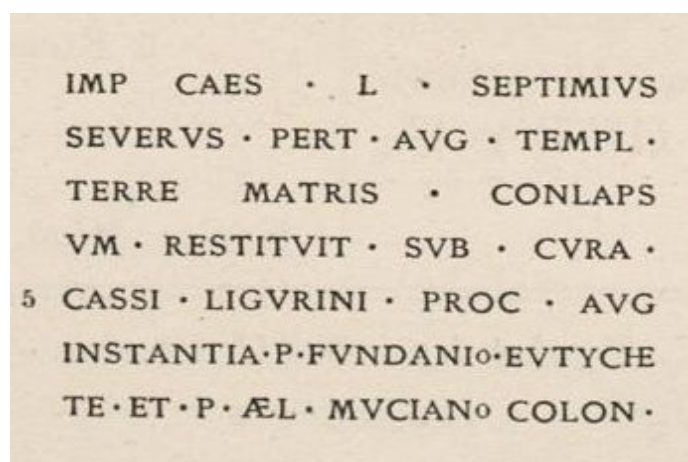
Slika 15 - CIL VI 31870 (Cave in pavimento ecclesiae S. Caroli SVAR)

Preuzeto iz: C. Huelsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum VI/4, 2. Inscriptiones urbis Romae Latinae*, Berolini 1902.

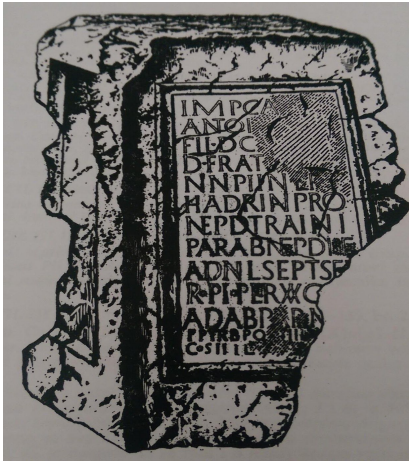
Slika 16 - CIL III 7127 (*Ephesi rep. m. Apr. a. 1873 ad aedem Dianae*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

Slika 17 - CIL III 6313 (*ulaz rudnika u Rudniku*)

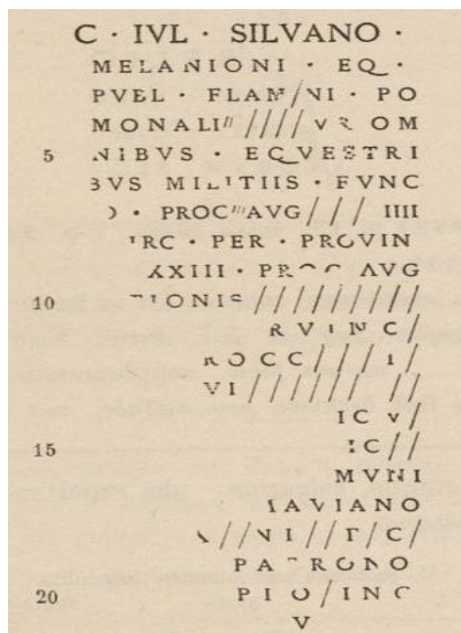
Preuzeto iz: T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/2. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

Slika 18 - Počasna baza cara Septimija Severa iz 201. godine poslije Krista iz Skelana.

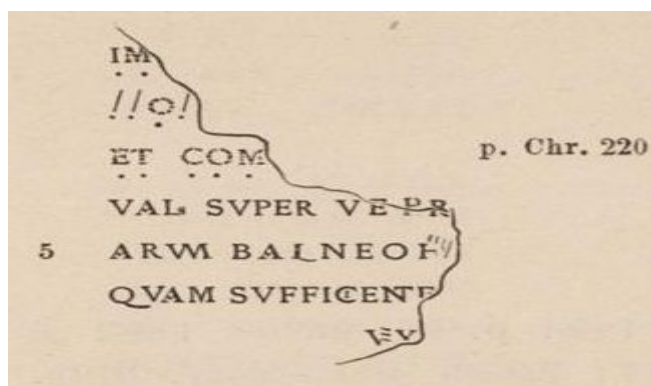
Baza je propala 1896. godine poslije Krista tijekom poplave rijeke Drine.

Preuzeto iz: I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Arheološki radovi i rasprave VIII-IX, Zagreb 1982, 100.

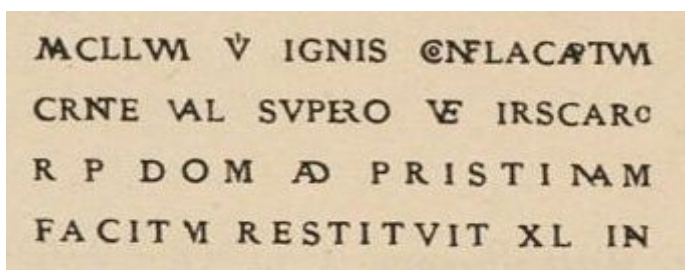
Slika 19 - CIL III 12732 (rep. a. 1890 Gradina prope Srebrenica ad curiam)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

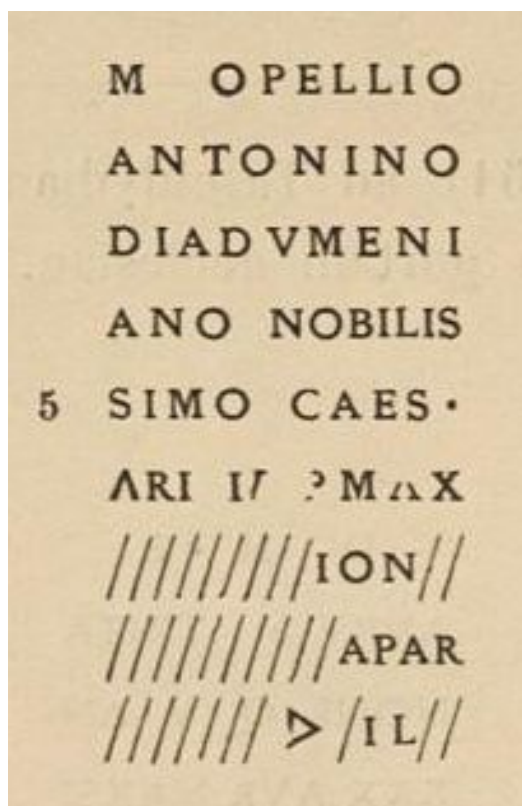
Slika 20 - CIL III 12734 (*tabula calcarea rep. a. 1891 Gradina prope Srebrenica in balnearum aedificio*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

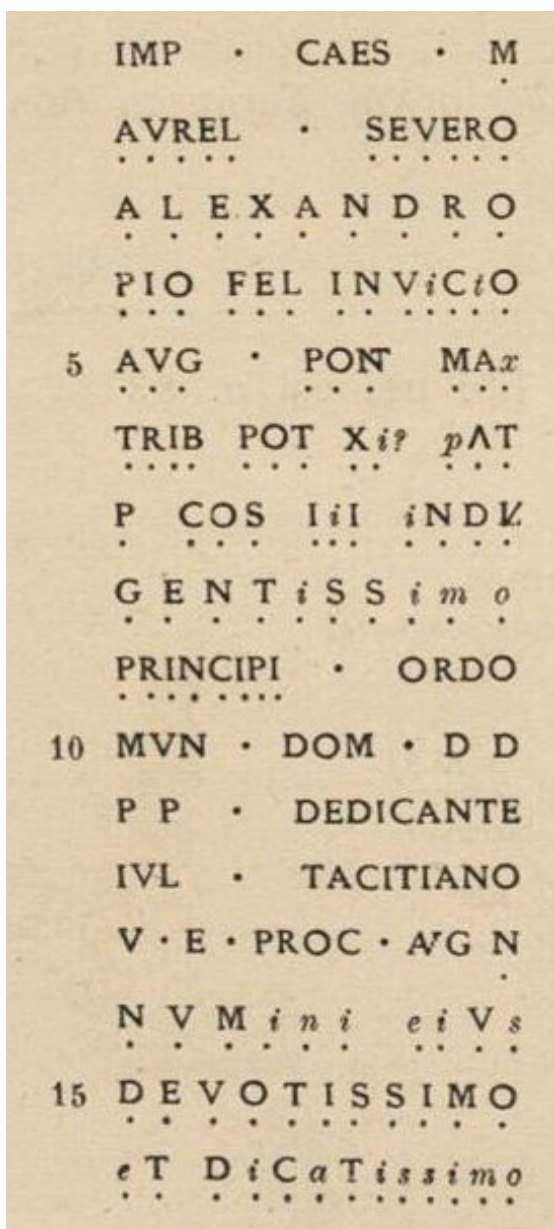
Slika 21 - CIL III 8363 (Zvornik)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

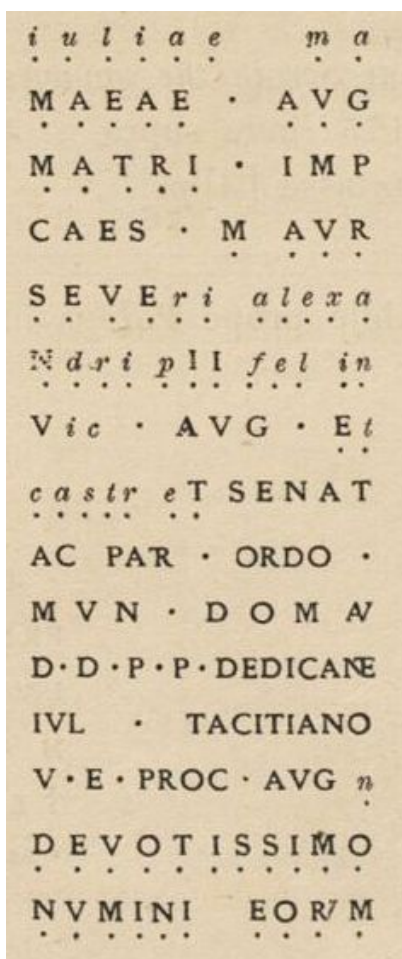
Slika 22 - CIL III 8307 (*Plevlje prope eccl. St. Eliae ad portam stabuli parochi*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

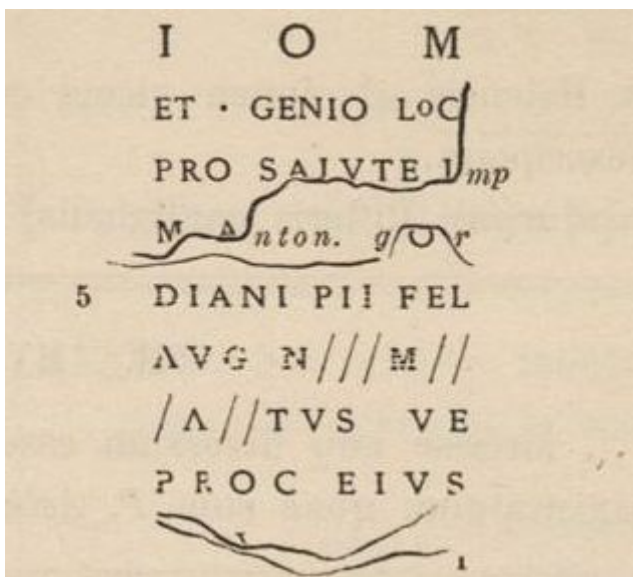
Slika 23 - CIL III 8359 (rep. a. 1884 in metallo Gradina (prope Srebrnicam))

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum* III/3. *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

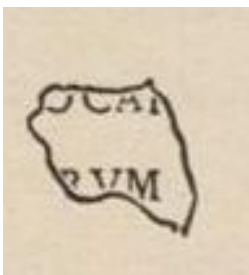
Slika 24 - CIL III 8360 (*rep. a. 1884 in metallo Gradina (prope Srebrnicam)*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

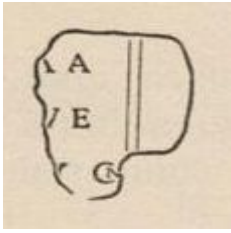
Slika 25 - CIL III 12724 (*ara calcaria rep. a. 1883 Gradina prope Srebrenica iuxta rudera aedificii Romani*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

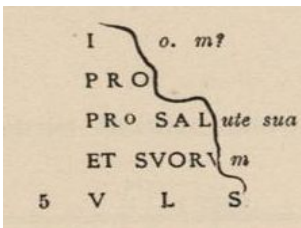
Slika 26 - CIL III 12737 (*rep. a. 1891 Gradina prope Srebrenica in balnearum aedificio*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

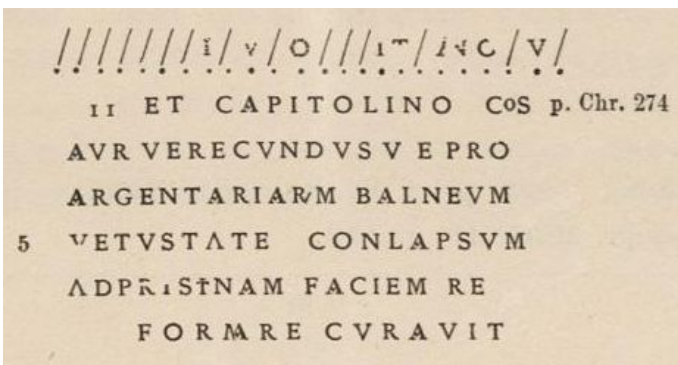
Slika 27 - CIL III 12738 (*rep. a. 1891 Gradina prope Srebrenica ad curiam*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

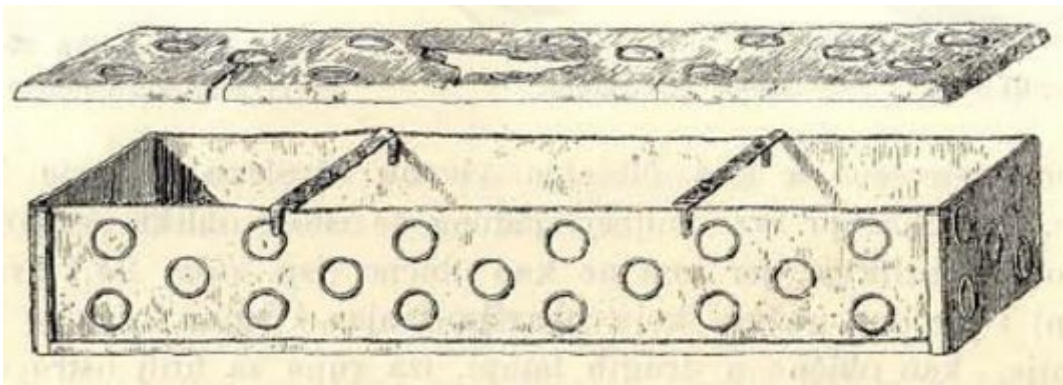
Slika 28 - CIL III 13269 (*Gradina prope Bihać(?)*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

Slika 29 - CIL III 12736 (*tabula calcaria rep. a. 1891 Gradina prope Srebrenica in balnearum aedificio*)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

Slika 30 - Olovni sanduk iz Gradine kod Srebrenice

Preuzeto iz: C. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXII, Sarajevo 1910, 194.

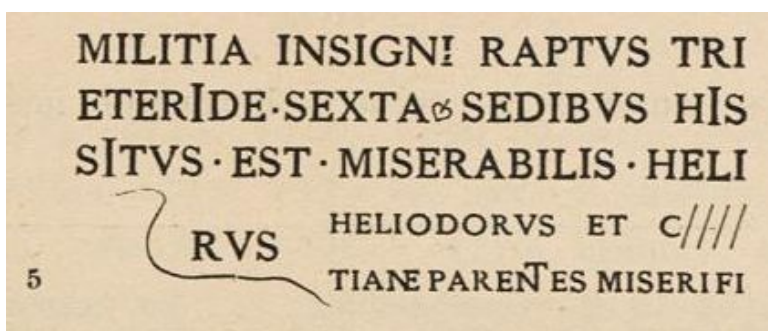
Slika 31 - Novac s legendom *metalli Ulpiani Delm(atici)* iz rimskog naselja na Ilidži

Preuzeto iz: I. Kellner, *Rimski građevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VII, Sarajevo 1895, 195.

Slika 32 - Spomenik provincijalnog namjesnika Gaja Minucija Fundana nađen u štali Hamida Hamidovića u Šipovu

Preuzeto iz: D. Sergejevski, *Epigrafski nalazak u Šipovu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXXVIII, Sarajevo 1926, 155.

Slika 33 - CIL III 8376a (Rakanske Barice)

Preuzeto iz: A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

15. Popis izvora

Florus: Epitome of Roman history, Prev. E. S. Forster, London 1929.

Martial: Epigrams: Books 6 - 10, Prev. D. R. Shackleton Bailey, Cambridge, Mass - London 1993.

Pliny: Natural history: Books 33-35, Prev. H. Rackham, Cambridge, Mass - London 1952.

Statius: Silvae, Prev. D. R. Shackleton Bailey, Cambridge, Mass - London 2003.

The Scriptores historiae Augustae III, Prev. D. Magie, Cambridge, Mass - London 1954.

16. Popis literature

Ardevan 2004

R. Ardevan, *Die Illyrier von Alburnus Maior: Herkunft und Status*, u: H. Heftner i K. Tomaschitz (ur.) *AD FONTES!*, Beč 2004, 593 - 600.

Ballif 1883

P. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Beč 1893.

J. M. Blázquez Martínez 2005

J. M. Blázquez Martínez, *Administración de las minas en época romana. Su evolución*, Alicante 2005.

Bojanovski 1974

I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (Dolabellae Systema Viarum in Provincia Romana Dalmatia)*, Sarajevo 1974.

Bojanovski 1982

I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Arheološki radovi i rasprave VIII-IX, Zagreb 1982, 89-120.

Bojanovski 1982a

I. Bojanovski, *Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I*, u: M. Čubrilo (ur.), *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Tuzla 1982, 137-154.

Bojanovski 1988

I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.

C. Daicoviciu 1958

C. Daicoviciu, *Les "Castella Dalmatarum" de Dacie: Un aspect de la colonisation et de romanisation de la province de Dacie*, Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne: Nouvelle série II, Bukurešt 1958, 259-266.

Domaszewski, Hirschfeld, Mommsen, 1902

A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/3. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.

Domaszewski, Hirschfeld, Mommsen, 1902a

- A. Domaszewski, O. Hirschfeld, T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/4. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1902.
- Dušanić 1977
- S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, u: H. Temporini & W. Haase (ur.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II 6*, Berlin-New York 1977, 52-94.
- Dušanić 1995
- S. Dušanić, *Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania*, *Starinar XLV-XLVI*, Beograd 1995, 27-34.
- Dušanić 1999
- S. Dušanić, *The miners' cults in Illyricum*, u: J. Paillet & P. Moret (ur.) *Pallas: Revue d'études antiques: Mélanges C. Domergue 2*, Aix-en-Provence 1999, 129-139.
- Dušanić 2004
- S. Dušanić, *Roman mining in Illyricum: historical aspects*, u: Gianpaolo Urso (ur.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003*, Pisa 2004, 247-270.
- Hirt 2010
- A.M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford 2010.
- Hörmann 1892
- K. Hörmann, *Zlatna plojka iz rimskog pečatnog prstena*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV*, Sarajevo 1892, 235-236.
- Huelsen 1902
- C. Huelsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum VI/4, 2. Inscriptiones urbis Romae Latinae*, Berolini 1902.
- Kellner 1895
- I. Kellner, *Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VII*, Sarajevo 1895, 161-198.

Košćević 1997

R. Košćević, *Die Herstellung von Metallgegenständen im antiken Siscia*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 11-12, Zagreb 1997, 41-62.

Merlin 1956

A. Merlin, *L'Année épigraphique 1956*, Pariz 1957.

Misilo 1936

K. Misilo, *Rimski spomenici iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLVIII, Sarajevo 1936, 15-26.

Mommsen 1873

T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/1. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

Mommsen 1873a

T. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum III/2. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berolini 1873.

Mrozek 1968

S. Mrozek, *Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie*, Apulum VII/I, Alba Iulia 1968, 307-326.

Noeske 1977

H. Noeske, *Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit*, Bonner Jahrbücher 177, Bonn 1977, 271 - 416.

Pašalić 1954

E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX, Sarajevo 1954, 47-75.

Pašalić 1965

E. Pašalić, *Production of Roman Mines and Iron-Works in West Bosnia*, Archaeologia Iugoslavica 6, Beograd 1965, 81-88.

Patsch 1910

C. Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXII, Sarajevo 1910, 177-208.

Pauler 1890

J. Pauler, *Kako i kada je Bosna pripala Ugarskoj*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II, Sarajevo 1890, 119-130.

Pinterović 1967

D. Pinterović, *Mursa u svjetlu novih izvora i novije literature*, Osječki zbornik 11, Osijek 1967, 23-65.

Pleiner 2000

R. Pleiner, *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters*, Prag 2000.

Radimsky 1895

V. Radimsky, *Arheološke crtice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini VII, Sarajevo 1895, 217-230.

Rendić-Miočević 1981

D. Rendić-Miočević, *Dacico-Illyrica*, Rad JAZU XX, Zagreb 1981, 21-37.

Ramović 1960

M. Ramović, *Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, Tuzla 1960, 33-42.

Sanader 1995

M. Sanader, *Vilicus - prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika*, Opuscula Archaeologica 19, Zagreb 1995, 97-109.

Sergejevski 1926

D. Sergejevski, *Epigrafski nalazak u Šipovu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXXVIII, Sarajevo 1926, 155-158.

Skarić 1928

V. Skarić, *Römische Ansiedlung in Mala Rujiška*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XL, Sarajevo 1928, 99-108.

Skarić 1935

V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLVII, Sarajevo 1935, 23-34.

Šašel, Šašel, 1963

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963.

Šašel, Šašel, 1978

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1978.

Šašel, Šašel, 1986

A. Šašel, J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Ljubljana 1986.

Škegro 1994

A. Škegro, *Rimski rudnički novac*, Opuscula Archaeologica 18, Zagreb 1994, 173-180.

Škegro 1996

A. Škegro, *Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austro-ugarske uprave*, Uskoplje 1996.

Škegro 1998

A. Škegro, *Bergbau der Römischen Provinz Dalmatien*, Povijesni prilozi 17, Zagreb 1998, 17-105.

Škegro 1998a

A. Škegro, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Opuscula Archaeologica 22, Zagreb 1998, 89-117.

Škegro 1999

A. Škegro, *Gospodarstvo Rimske Provincije Dalmacije*, Zagreb 1999.

Truhelka 1890

Ć. Truhelka, *Rimske starine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II, Sarajevo 1890, 95-99.

Zaninović 1995

M. Zaninović, *Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia*, Opuscula Archaeologica 19, Zagreb 1995, 111-115.

17. Sažetak i ključne riječi

Rimska provincija Dalmacija bila je rudama bogato područje. Ovdje su eksploatirane brojne rude: zlato, srebro, olovo i željezo. Na čelu rudarskih područja bili su prokurator, koji su nadgledali cijeli proces eksploatacije. Ove poslove obnašali su ili vitezi ili carski oslobođenici. Uz njih su bili brojni niži službenici, koji su bili zaduženi za specifične poslove ili specifične rudnike. Rudarska područja često su kovala vlastiti novac, odnosno imala su zasebnu mikroekonomiju. Fizičke poslove je najčešće obavljalo lokalno stanovništvo. Fizički posao obavljali su i kriminalci koji su bili osuđeni na doživotni rad u rudniku. Uprava rudnika bila je zadužena i za promociju religije na rudarskom području. Rudarstvo s područja rimske provincije Dalmacije nekoliko je stoljeća bilo iznimno važno za ekonomsku sliku Carstva.

Dalmacija, rudarstvo, uprava, upravitelji, prokurator, središte, zlato, srebro, željezo

18. Abstract & key words

The Roman province of Dalmatia was an area filled with rich ore deposits. Many different ores have been extracted there: gold, silver, lead and iron. The procurators were in charge of the mining areas. The procurators were usually hired from the ranks of imperial freedmen and equites. They were surrounded with many aides who were in charge of certain jobs or in charge of specific mines. The mining areas have often produced their own currency which indicates that they had an independent microeconomy. The physical labor was most often done by the population native to the mining area. Criminals which have been sentenced to a lifetime of work in mines were also part of the labor force. The administration of the mines was also tasked with the role of promoting religion in the mining area. During the span of several centuries, the mining done in the Roman province of Dalmatia was of great importance for the economy of the Empire.

Dalmatia, mining, administration, administrator, procurators, headquarters, gold, silver, iron